

Селектор хурал АЙТЫРЫЫ: часка белеткел

Дүүн, апрель 3-те, Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың башкарылгазы-биле республикада часкы тарылгага белеткел ажылдарының талазы-биле Чазак планын езугаар селектор хурал болуп эрткен.

Хуралга Чазак Даргазының аграр айтырыглар талазы-биле оралакчызы В.И.Лавриненко, ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының сайыды Л.С.Монгуш, республиканың Чер комитетиниң даргазы Х.Б.Куулар, «Тываагроснаб» акционер нийтилелдин чингине директору Ю.А.Тыхеев болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа харысалгалыг удуртукчулары, кожууннарның чагырга даргалары база көдээ ажыл-агый эргелелдериниң удуртукчулары, чалаткан аалчылар киришкен.

Амгы үеде республикада

көдээ ажыл-агый техниказының септелгезиниң талазы-биле байдал ам-даа чогуур деңгелде четпейн турар. Бар техниканың барык хөй кезинге капитал септелге кылыры негеттинип турар. Харын-даа чамдык кожууннарның көдээ ажыл-агый продукция бүдүрүкчүлери бо чылдың часкы сезон ажылдарына хаара тудар ужурлуг техниказының септелге ажылдарынче ам-даа кирбээн.

Селектор хуралдан делгереңгей материал солунуң дараазында номеринге үнер.

Чыысмаа МОНГУШ

Чазак Даргазының ажил-албаны ПАРЛАЛГА АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ- БИЛЕ УЖУРАШКАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак массалыг информацияның чепсектериниң ажылдакчылары-биле апрель 2-де ужурашкан.

ТР-ниң Чазак Даргазының соңгулдаларының белеткелинге хамаарышкан материалдарны, соңгулда мурнунуң суртаал ажылын чорудуп турар үеде бүтү кордакчыларның программаларын, ажыл-чорудулгазын солуннарга, телевидениеге, радиога калбаа-биле чырыдып, улуг ажылды кылганы дээш парлалга ажылдакчыларына өөрүп четтиргенин ол илереткен.

Республиканың массалыг информациязының чепсектери соңгулдаларны канчаар чырытканына Шериг-оол Дизижикович анализти берип тура, чедишкиннерни демдеглээн, четпестерни тодаргай айыткан.

Парлалга ажылдакчыларының моон соңгааргы сорулгаларына ол доктааган. Бирги ээлчегде

соңгулдаларның түннелдерин, мерген угаанның соңгукчуларның, демократияның тиилээнин чедимчелиг бижирин сүмелээн. ТР-ниң Чазак Даргазының соңгулдалары канчаар эрткенин ханы анализтээн, четпестерни илереткен, кара технологияны ажылгаанын сойгалаан, кымны кым деп чүвени тодаргайлаан, ооң арын-нүүрү кандызын көргүскен материалдарны чырыдып уламчылаарын чугула деп санаан.

Удавас ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарының, кожууннар, сумулар чагыргаларының даргаларының соңгулдалары болур. Олар хоойлу-дүрүм езугаар чогуур деңгелге эртеринге, эң-не төлептиглерни депутаттарга, чагырга

даргаларына соңгуп алырынга дээштиг салдарны массалыг информацияның чепсектери, журналистер чедирерин Ш.Д.Ооржак чугаазына айыткан.

Ужуражылгага киришкен массалыг информацияның чепсектериниң ажылдакчылары ТР-ниң Чазак Даргазының саналдарын, бодалдарын чүүлдүгзүпүп деткээн, амыдыралга ботандырырын азаан.

ТР-ниң оралакчы-президентизи А.А.Мельников ужуражылгага киржип, чүве чугаалаан. ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы А.Т.Конгар, ТР-ниң Парлалга болгаш информация күрүне комитетиниң даргазы О.С.Шириндүү ужуражылгага олурушкан.

Таан-оол ХЕРТЕК

Байыр чедиршикини

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Силерни Тыва Республиканың Чазак Даргазына соңгаанынга холбаштыр Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының чедирген байырын хүлээп ап көрүңер!

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин бурунгаарладырынга чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы энергияны болгаш кижиниң езулуг аас-кежин Силерге күзедивис.

Россия Федерациязының Төп соңгулда комиссиязының даргазы А.А.ВЕШНЯКОВ.

ОРГАНИЗАСТЫГ КОМИТЕТТИ ТУРГУСКАН

Тыва Республиканың Чазаның апрель 2-де болган ээлчеглиг хуралына он бир айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак хуралды башкарып эрттирген.

Кадр айтырыгын чугаалажыры-биле хурал эгелээн. ТР-ниң күрүнениң техниктиг хайгаарал эргелелиниң начальнигинге – күрүнениң кол инженер-инспекторунга Александр Калдар-оолович Ооржакты томуйлаар дугайында доктаалды хурал хүлээп алган. Мурнунда ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызына ол ажылдап турган.

2002 чылда чурттакчы чонну ажылга хаара тударына дуза чедирериниң тускай сорулгалыг республика программаның төлөвилелин хуралга сайгарып көргөш, хүлээп алган. «Россия Федерациязының чурттакчы чонну ажылга хаара тудар дугайында» Хоойлузун болгаш ТР-ниң чурттакчы чонун ажылга хаара тударына чогумчалыг шийтирилээри-биле программаны ажылдап кылган. Ында бо айтырыгны кандыг хемчеглерни ап тургаш ботандырырын, акшаландырырын айыткан.

«Тыва Республикада электри камналгазының күрүне системазының эргелелиниң хевирлетинер кол угланышкыннарының дугайында» айтырыгны чугаалажыр ТР-ниң Чазаның калбак хуралын бо чылдың апрель 23-те чыылдалар дугайында шийтипирни хурал хүлээп алган. «Красноярскэнерго» акционер нийтилелиниң, республиканың яамаларының, ведомстволарының, кожууннарның, энергия-биле хандыраар организацияларның удуртукчуларын ооң ажылынга киржири-биле чалаан. Хуралды белеткээр ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.Н.Николаева удурткан организастыг комитетти тургускан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың арга-ыяш хоойлужудулгазын сагыр талазы-биле күрүне контролон күштөлдирер база ыяшты кайы хамаанчок кезерин болдурбас сорулга-биле бо чылдың апрель 1-ден май 2-ге чедир «Арга-ыяш доскуулу» деп шалычы айны эрттирер дугайында доктаалды Чазак хуралы хүлээп алган. 2002 чылдың апрель 1-ден эгелээш, бо чылдың өрт айылы үне бээр үези доостурунга чедир Тыва Республиканың Бойдус курлавырлары комитетиниң ыяш ажыл-агыйларының чөпшээрели чокка ыяш белеткээр черлерге бүгү хевирниң транспортун чоруурун хораанын хүлээп алган доктаалда айыткан.

Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың II кварталында чорудар ажылының чижек планын Чазак хуралына бадьлаан.

Чазак хуралына хүн чурумунда кирген өске-даа айтырыгларны чугаалашкаш, доктаалдарны хүлээп алган.

Бистиң корр.

Сөөлгү шакта

◆ Шөлээ дыштанылганын Сочиде уламчылап турар РФ-тиң Президентизи В.Путин Италияның премьер-министри-биле ужурашкан. Италия Россияның идегелдиг садыг партнери апарган, ийи чурттун аразында садыг-саарылгазы 10 млрд. доллар ашкан. Космоска, Европага айыыл чок чорукка хамаарышкан айтырыгларны бо удаада чугаалашкан.

◆ Украинада парламент соңгулдаларының түннелдерин долу үндүрер үези чыгаан. Баштайгы медээлерден ап көөрге, Виктор Илющенкоун фракциязы парламентиңе 110 олутту, коммунистер 106 олутту алган бооп турар. Ол ышкаш Крым автономиязынга парламент соңгулдалары база эрткен. Долу түннел ам-даа үнмээн.

◆ Ингушетия республикага президент соңгулдалары

келир дыштаныр хүнде эртер. Соңгулдаларның айыыл чок эртерин хандыраар шыңгы хемчеглерни ында ап турар. Сөөлгү хонуктарда хөй санныг частыр чүүлдерни, автомат бооларны, ок-чемзекти хураап алган.

◆ Москва – Хабаровск аразына маңнаар №43 пассажир поездизи чүк сөөртүр локомотив-биле үскүлешкен. Өлгөн кижжи чок, ынчалза-даа 41 пассажир балыг-бышкынга таварышкан. Кеземче херзэн оттурган.

◆ Москвада сөөлгү хонукта бир айда чаар кылын харны чагган. Кудумчуларда шимчээшкын бергедээн. Машина-техниканы кудумчуларга башкараар ажылга РФ-тиң ОШАЧКИ начальниги, генерал-лейтенант Владимир Федоров боду дорт киришкен. Москвачылар орук башкараар херексел туткан,

дайынчылар-биле кады маңнап, ажылдап турган генералды көргөш, магадаар болган.

◆ Россияның Плещеск космодромдан «Космос» деп шериг спутнигин салып үндүрген. Ооң чогуур сорулгазы чажыт. Спутникти салып үндүрер үеде ону РФ-тиң камгалал сайыдының оралакчызы Любовь Куделина киришкен, аңаа ук спутниктиң хоолгазын белекке берген.

◆ Россияның үш хамаатызы талибтерниң талазынга туржуп, афган улуска удур демиселге киржип турганы илерээн. Ол үш кижиниң ийизи татар. Оларны амгы үеде Кубада тускай лагерде тургускан, шириат суд-биле шийдерин көргөн. Оларны Россияның хоойлузу-биле шийдери-биле оон чорудуп бээр дугайында негелдени РФ-тиң даштыкы херектер сайыды ынаар дыңнаткан.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Соңгулдалар соонда бодалдар

СОҢГУКЧУ БОДУ ШИЛЭЭН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының олуду дээш соңгулдалар бирги ээлчегде-ле доосту берди. Ол чидиг кампания эртсе-даа, чон ам-даа соңгулдалар дугайында үрүлөвишаан.

Эргилделиг партия үези эвес, амгы демократия кижилерге хостуг бодалдарны берип турары ол. Радио, телевидение, парлалга-даа соңгулдаларның канчаар эрткенин сайгарып, сан-чурагайларны-даа берди. Амгы Президентивис Ш.Д. Ооржак албанның улуг херээнге үшкү удаа депшиттирди.

Ооң удурланыкчылары Тываның база бир ховар эртембиллиги, ажыл-агыйга, политикага дадыккан эрлер-ле болгай. Кожуун төвүнге эрткилээн кордакчылар-биле ужуражылгаларга хей чон киришкен. Амгы үеде чоннуң мээ-медерели

аажок өске, кижилерни садып-даа, көгүдүп-даа шыдаас. Ынчангаш чон шилилгени боттарыны-биле кылыр апарган. Кордакчыларның программасында амгы Чазак Даргазы илип, билип алгы дег эки чүүлдер бар чорду. Ынчалза-даа хамык-ла четпес чүүлдерни чаңгыс кижиге чая каарын кызыдар элдептиг улус болду. Бир кырган меңээ мынча диди: «Шупту-ла чаңгыс баг ажилдап чораан даргалар ыйнаан бо. Чүге-ле тыртпарлажыр чүве ирги, але». Кырганның оозу чөп. Ол дугайын бурунгу мергеннери безин чугаалап чораан. Сократ: «Платон өнүүм-

даа болза, шын күштүг». Цезарь өлүртүрде, «Сен база оларда сен бе, Брут».

Эрге-чагырга дээш демисел бурунгудан бээр туруп келгенин төөгү билир. Амгы кордакчыларывыс ажыл-агыйны, чедер-четпестерни ханы анализтээр туржук, чаңгыс кижиге шуражыр улус болду. Ону база оларның бир частыры деп билдим. Улуг политиктер боттарының удурланыкчыларын хүндүлөп чорааш, удуп ап чорааннар. Кордакчыларның чугаазында «сандараан», «хоозураан» деп сөстөр-ле хей. Ону-мону чедип алдывыс деп чүве дыңналбас чорду.

Кордакчыларывыстың неперел бижиктеринде кыйгырылгар бар. Бирээзинде «Үе келди!» дээш эгелээн. Үе дүүн, бөгүн чедип келбээн. Үе шагда эгелээн.

Ынчангаш бутка туруп, бурунгаар чүткүп орарывыс ол. База бир кордакчывыстың «Эрткен үеге — хүндүткел-биле, келир үеже — бүзүрел-биле!» дээн кыйгызы шынга дүүшкен, кижилерниң хей-аьдын көдүрүп кээр. Ужуражылга үезинде чугаазын база-ла ол девистерниң агымы-биле эгелээр болду.

Тыва чон ада төөгүзүндө ашчутту, хамчык аарыгны, аар дарлалды эртип келген болгаш чуду-кара, эрестиг чон. Кандыг-даа берге үелерде ажы-төлүн азырап, малын малдап, тараазын тарып келген. Ынчангаш «сандараан», «хоозураан» дээн чижектиг ыы-сыы сөстөргө хөңү чок. «Эр кижиге тос бергени эртер» дижирилер. Оон эртсе, «шаг-шаа-биле турбас» дижирилер. Ам бодал орарга, чон он чыл

иштинде кадыг-бергени денге көрүп, аар чүктү чүктежи келген Президентивис үшкү удаа Чазак Даргазынга сонгул алганы таварылга эвес. Ш.Д. Ооржак кожуун чону-биле ужуражылга үезинде чугаазына «чедер чүвевис бо, четпес чүвевис бо» деп салаа басып санап бээр чорду. Ол чаңгыс-даа кордакчының адресинче багай сөс этпеди. Чон аажок хүндүлээр чорду ийи. Ам мурнувуста республика-даа, кожуун-даа чергелиг сонгулдалар бар. Ам база-ла чоннуң төлөптиг оолдар, кыстары-биле ужуражыр бис. Чон шилилгени боттары кылыр аларган дээрзин эрткен сонгулдалар көргүстү.

Николай ООРЖАК.

Өвүр кожуун.

Хандагайты суур.

Сумуларга хамааржыр социал адырның албан черлерин — школаны, эмнелгени, Культура бажынын, ясли-садикти каш чыл мурнунда төпчүткен турган, бюджетте көрдүнген акша-көпеекти оларга бээр, дериг-херекселдерни хандырап турган. Кризистин рынок экономиказынче шилчилгениң кончуг берге үезинде 1996 чылда Чөөн-Хемчик кожууну суму чагыргаларынче үстүндө адааным албан черлерин шилчидип берген. Сумунуң девискээринде албан черлерин бодунар удуртур, хереглелдерин хандырап, бот-башкарның ажылдаар силер деп айтышкын ындыг болган. Ынчан акша-көпеек чок, дериг-херекселдер ховар, өрте-үнези улгаткан үе-ле болгай. Ынчангаш бергелерге таваржып-даа турдус.

Мындыг чорук суму чагыргазын чүнү кылырының талазы-биле ханы бодандырган. Бо бергенден үнериниң кол айтыры — бот-башкарнып тургаш, бот-боттарын боттары хандыртынары деп санаан бис. Албан черлеринден эгелээш, хуу хамаатыларга чедир тараа, ногаалар, картофель тарырын чыл санында көвүдөдип келдивис. Чаагай дүжүттү өстүрүп алыр дээш чурттакчы чон кончуг шудургу ажилдаанындан түңнели эки болган. Баштайгы чылда тараа тарып алыр күзөлдиг кижилер кончуг эвээш болза-даа, чаагай дүжүт өстүрүп алгаш, ооң-биле амыдырал-чуртталгазын экижиде берген кижилерниң үлегерин эдерген өг-бүлелерниң саны дараазында чылдарда көвүдээн. Ынчангаш кожуунуң сумуларының ортузунда мөөрейге бистин суму үргүлчү шаңналдыг черлерни ээлеп келген. Ам өг-бүлө бүрүзү колдуунда тараа, картофель-биле хандыртынган. Чер-биле ажилдаары амыдырал-чуртталганы экижидеринге улуг ажыкты бээр деп чүвени чон биле берген. Амгы үеде чурттакчы чон хөзүрүнү эки, сугаттыг черлерни быжыглап бээрин дилеп турарлар. Чонда соктап чиринге четчир тараа аймаа бар, ам харын тарааны дээрбедээр, далган кылып алырының айтыры көдүрүп келген. Оон-биле хлеб болгаш өске-даа чем аймаан кылыр бодалын илередип турарлар. Мону шиитпирлээр хемчээ суму чагыргазы алыр.

Чер ажылы-биле чергелештир малдың баш санын өстүреринче сагышты салган. Чыл келген тудум-на, мал чок өг-бүлелерниң саны кызырлып орат. Мурнуку чылдарда суурга бода мал колдап турган болза, амгы үеде шээр малды, хаванны өстүрүп турар болу берген. Моон алырга малдан алыр продукция көвүдээн, артыкшылдың сайгарып эгелээн.

Чүгле мал болгаш чер ажылындан эвес орулга кирип алырының өске-даа аргаларын дилеп, тып турар бис. Бажың чугайлаар кисточкалар, ширбиилдер кылыр, кат аймаа, чыжыргана, кулча, тоорук, эм ойттар чыыр, сайгарар ажылдарны организаптап келген. Бо база кончуг ажыктыг болган.

Бот-башкарнып ажылдаарын, бодун боду хандыртынарын организаптап чорудары белен эвес хемчег болган. Ону боттан-дырап дээш суму чагыргазы

ажыл-чорудулгазын эде тургузуп чаарткан. Чурттакчыларның социал паспортун тургускан. Чединмес өг-бүлелер, пенсионерлер, инвалидтер-биле ажылды күштөлдүргөн, чүнү кылырын тодараткан. Ылаңгыя чоннуң түрөңгү чоруун ажып эртериниң программасын күүседириниң, бодун боду хандыртынарын конкурузун эрттирериниң хемчеглерин алган. Бо белен эвес чаа херекти күүседиринче сумунун арбаннарын, херэ-женнер чөвүлелин, аныяктар организациязын, культура, өөре-

циал паспортун канчаар тургусканындан эгелээш, чурттакчы чон ортузунда чорудуп турар бүгү-ле ажыл-херекти тодаргай көргүскен. Өскээр чугаалаарга, ажылывыстың дуржулгазын бижээн бис.

Тыва Республиканың Чазак Аппарадының организаствыг ажылының талазы-биле эргелелин сектор эргелекчизи Владимир Сат удурткан комиссия эрткен чылын сумунуң ажыл-чорудулгазын хынап көргөн. Күүсекчи эрге-чагырга органының доктаалдарын күүсе-

аалчылар суму чагыргазынга хамааржыр социал адырның албан черлеринге чораан, сумунуң ажыл-чорудулгазы-биле танышкан.

Төптүн ажыдышкынынга киржип келгеннер боттарының санал-оналын солчуп чүве чугаалап турар үеде дуржулга солчур төптү ажытканынга эки үнелелди бергеннер. Кожууннар болгаш сумулар чагыргаларының ажылын экижидеринге, үрө-түннелдиг болдурарынга ол салдарны чедирерин айтканнар. Төптүн ажылын доктаамал

Чагырга даргазынга сөс

БОТ-БАШКАРТЫНЫЛГА — КОЛ АЙТЫРЫГ

Дуржулга непередир төп

дилге ажилдакчыларын болгаш өске-даа активти хаара туткаш, оларга тускай онаалда-даалгаларны берген. Ооң амыдыралда канчаар боттанып турарын хуралдарга чугаалажып, четпестерни эдип, моон сонгаар чүнү кылырын тодарадып келген. Салдынган сорулганы күүседир дээш хей күштү, үе-шакты чарыг-дадывыс, ооң түңнели багай эвес болганы бистерни өөртүп турар.

Сумуга хамааржыр социал адырның албан черлери буураашкындан уштунган, боттарын боттары хандыртынып тургаш, ажыл-чорудулгазын бут кырынга тургузуп ап шыдаан. Ынчангаш ниитизи-биле Теве-Хая суму чагыргазының ажылы, чурттакчы чонунуң амыдырал-чуртталгазы чүгээртээн деп үнелелди алган. Суму чагыргазы ажылын канчаар организаптап турарының дугайында чараштыр бижээш, чуррааш, көскү черде азып алган бис. Ында чурттакчыларның со-

дип, бот-башкарнып багай эвес ажилдап турарын комиссия демдеглээш, өске сумуларга непередир, тарадып болур арга-дуржулга Теве-Хая сумузда барын тодараткан. Ынчангаш республиканың барыын зоназының суму чагыргаларының даргаларының дуржулгазын непередир төптү Теве-Хаяга тургузар дугайында саналды Чазакка кириген. Ону ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчузу — ТР-ниң сайыды Э.Х.Ооржак деткээн, төптү ажыдарынга дузаны чедирген.

Дуржулга непередир төптүн ажыдышкыны 2002 чылдың февральда болуп эрткен. Аңаа Мөңгүн-Тайга кожуундан өске, барыын зонаның кожууннар, сумулар чагыргаларының даргалары ниитизи-биле тозан хире кижиге киришкен. Моон алгаш көөрге, арга-дуржулганы өөренип алыры чугула деп чүвени билгени тодаргай. Биске келген

болдурарын, орта чүгле Теве-Хаяның эвес, өске-даа эки ажылдыг сумуларның дуржулгазын непередир, өөренип көөрүн ажыктыг деп санааннар. Ынчангаш оон ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдар, чаартыр, амгы үениң дериг-херекселдери-биле дериир, кедизинде барып ону эртем-методиктиг төп болдурар.

Дуржулга непередир төп бистин сумуда ажыттынганы бисти улам эки ажилдаарын хүлээндирип турар, ол сумунун моон сонгаар хөгжүлдизинге база салдарны чедирер. Ындыг болганда биске көргүскен улуг идегелди бүзүредир, ажыл-херек кырынга бадыткаар дээш үрө-түннелдиг ажилдаары бистин хүлээлгевис болур.

Елизавета ГРАЧЕВА.

Чөөн-Хемчиктин Теве-Хая суму чагыргазының даргазы.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ — ЧАА-ЧАА АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ КЫЙГЫ

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович!
 Тыва Республиканың Чазак Даргазынга Силерни сонгааны-биле чүректің ханызындан байырымны күлзеп ап көрүңер.
 Силерниң республикаңар төөгүлүг байлак чаңчылдарыңга даанымшаан, демократтыг чаартылгаларны боттандырып, ниити национал сорулгаларны шиитпирлээринге бодунуң үлүүн кирип, Россия күрүнениң Федералдыг үндезинерин быжыглаарыңга кижип турарың сеткил ханышкын-биле демдеглер турар бис. Тыва Республиканы Россияның хөгжүп турар девискээрлеринге деңештир хөгжүдөр дээш харысалгалыг ажылыңар уламчылаар болзун.

РФ-тин Даштыкы херектер яамызы РФ-тин даштыкы-политиктиг углянышкынынга үндезилээш, делегей болгаш девискээрлер харылзааларың хөгжүдөр, сайзырадыр херекке Силерниң кады ажылдажылганыңарны бедии-биле үнелеп турар.

Үре-түңнелдиг ажылды, чедишкыннерни, чаагай амыдыралды Силерге болгаш республикаңың бүгү чонунга күзедим.

РФ-тин Даштыкы херектер яамызының сайыдының бирги оралакчызы, статс-секретарь ВЛОЩИННИ.

***

Дээрги Шериг-оол Ооржакка!
 Соңгулдаларга тиилээниңерге өөрүп тур бис. Удавас ужуражы бээривиске идегедивис.

Малхаз Бахтадзе, Вахтам Кикабидзе, Зураб Церетели.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович!
 Тыва Республиканың Чазак Даргазынга сонгутканыңар-биле байыр чедирдим! Силерниң чыып алган дуржулганыңар республиканың болгаш Россияның эрге-ажыктарың улам ыңай быжыглаарыңче, ниитилелге тайбыңны болгаш чөпшээр-режилгени деткиринче угланыр дээрзинге бүзүредим.

РФ-тин ФХ-ниң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү, Соңгу чүк болгаш биче-буурай улустар херектериниң талазы-биле Федерация Чөвүлелиниң комитет даргазының оралакчызы Ч.А. УДУМБАРА.

***

Хүндүлүг дээрги Шериг-оол Дизижилович!
 Соңгулдаларга тиилээниңер-биле сагыш-сеткиливис ханызындан байыр чедирдивис!

Силерге болгаш чок кижилериңерге кадыкшылды, ааскежииң, ажыл-чорудулганыңарга чедишкыннерни күзедивис.

Бо таварылганы ажыглап, Успа-Хөл аймактың чагыргазының, Хамааты төлээлекчилерниң аймак хуралының өмүнээзинден Силерни бедии-биле хүндүлөп, моон соңгаар ажыктыг кады ажылдажылганы калбартырывыска идегедивис.

Хүндүлел-биле, Аймак Баштыгы Л.ТОГОО, Хамааты төлээлекчилерниң аймак хуралының президиум даргазы Е.БАСАН.

***

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижилович!
 Тыва Республиканың удуртукчунуң соңгулдаларыңга тиилээниңер дээш изиг байыр чедирдивис. Быжыг кадыкшылды, ааскежииң, ажылыңарга чедишкыннерни күзедим.

РФ-тин ФХ-ниң Федерация Чөвүлелиниң Аппарат удуртукчузу П.Ф. ТКАЧЕНКО.

Үндүрүглер болгаш чыылдалар эргелелинде

СУЙ БЕЛЕКТЕРНИ ТЫВЫСКАН

Республиканың Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле эргелелинде 2001 чылдың түннелдери-биле эң дээре дээн ак сеткилдиг үндүрүг төлекчилери-биле жууражылганы үндүрүг ажылдакчылары, күүсекчи болгаш хоойлужудулга органның төлээлекчилери эрттирген.

Ужуражылга үезинде чурттуң бюджетинче улуг үлүг-хуузун кирип юридиктиг эргелиг бүдүрүлгө черлериниң удуртукчуларын болгаш хуу сайгарлыкчыларны кожуун бүрүзүндөн демдеглер адаан.

Эң-не ак сеткилдиг кижилерге тускай диплом бижиктерни, дириг чечектерни болгаш суй белектерни тывыскан. Оларны аразында чүк сөөртүр акционер ниитилелдин удуртукчузу К.У. Чамзын, ажылды механизастаарының

күрүнэ эргелелиниң даргазы Г.Смирнов, «Крис-Имидж» ниитилелдин удуртукчузу Т.Авруцкая, «СУ-48» удуртукчузу Б.Алехин, «Тывахарьльзаинформ» эргелелиниң удуртукчузу Д.Донгак болгаш совхоз директорлары И.Чучев, В.Гончаров киргеннер.

Хуу сайгарлыкчылардан А.Свинцов, А.Санаров, С.Тимашков, П.Коптев болгаш И.Дмитриева тускай диплом-биле шаңнадырынга төлөптүг болганнар.

Ужуражылга үезинде үндүрүг төлекчилери, үндүрүг ажылдакчылары, күүсекчи болгаш хоойлужудулга органның төлээлекчилери үндүрүг хоойлужудулганың талазы-биле боттарының күзел, бодалдарын солчуп чугааны кылганнар.

Борис МОНГУШ.

Айтырыгга тайылбыр

«СООК ДАЙЫН» КАТАП ЭГЕЛЭЭР БЕ?

Бөгүн кандыг-даа айтырыгны чугаалажырга американның эрге-ажыктары бо-ла көстү бээр. Терроризм-биле демисел чорударыңга дузалажыр дээривиске, АКШ тускай шерин чорудуптар. Шой болгаш каң бүдүрерин көвүдөдир дээрге үндүрүгү баш ажыр онаап каар. Олимпий медальдарыңче чүткүүрүңге Сэм даай тепкиш чадазы-биле «дузактаар».

Оон туржук американнар чоокта чаа бисче ядролуг ракеталарын шыгааи бергени илерзэн. Россия-америк харылзааларда чамдык дүвүрелдер бары илден-дир. «Соок дайынче» соок эгелей бергенивис ол бе? Ону тодарадырын оралдажып көрээли.

БЕШ АЙТЫРЫГГА ХАРЫЫ

1. Америк тускай белеккээни шериглерни бистиң мурнуу кызыгаарларывис — Узбекистанны, Кыргызтанны, Грузияны тавартыр тургусканы, америк ядролуг ракеталарны Россияже шыгааганы ийи чурттуң бот-бодунга удур дайзыннар апарганы ол бе?

Чок. Ындыг эвес. Бис кажанда өңүктөр турбаан бис. Бот-бодувуска удур дайзыннар бооп тургаш, сөөлзүредир партнерлар апарган бис. «Найырал» деп билишкын политикага турбаан. «Национал эрге-ажыктар» деп билишкын турган. АКШ-ка кыжанган чурттар «дайзыннар» бооп турган. Кыжманмаан чурттар — партнерлар. АКШ-тың стратегтиг эрге-ажыгы бис, а олар бистиң эрге-ажыгыска кыжманмаан үе турган.

Ортаа Азияда даштыкы шериг баазаларыңга хамаарыштыр чүл дизе, Россия сөөлгү чылдарда мурнундагы совет республикаларга чогуур деткимче көргүзөр арга чок болганы хому-даныг.

Моон ужурунда мурнуу чүктен айып дигрелип келген. Ол бистиң чуртуvusка база хамаарылгалыг айып-дыр. Россияның чаңчыл езугаар салдар чедирип келген зонасында озалдыг айып халавы тургустунган. Аңаа Афганистанда ышкаш делегей террористери чыгып, а Россияны орнунга өске күрүнелер тергидеп болурлар. Моон бир-ле түннел үндүрери чайлаш чок.

Бисче шыгааган ядролуг ракеталарда кижжи кайгаар чүве чок. Ядролуг чепсектиг кандыг-даа күрүнэ ыңдыг чепсектиг өске күрүнелерни ыяап-ла хайгаарар, бис база хайгаарар бис.

2. Америка-биле садыг дайының айыгы кандыгыт?

Делегей эргелерин езугаар алырга бистен каң садып алырыңга улуг үндүрүгү АКШ-тың онааганы азы «Буштуң буттарың» — индюк дагаа эдин бисче

садарың Россияны хорааны кандыг-даа холбаа чок. Кайы-даа тала чидиритге таваржыр. Политиктер ону барымдаалаар апаар. Санап көрүңерден, кым хейнү чидирер-дир? АКШ чыл дургузунда 600 млн. доллар өртектиг куш эдин Россияже чорудуп турар. «Буш буттарың» бистиң рынокка садарың хаап каарга, ону сальп алыр өске чурт чок. Маңаа американнар боттары буруулуг. Куш өстүрерде, хоралыг антибиотиктер ажыглаан херээ чүү боор.

Россия бир чылда 330 млн. доллар өртектиг каңны Америкага садып турар. Ол дээрге бистиң даштыкыска садып турар каңыныстың чүгле 7 куузу. Бистиң металлыыстың шынарыңга хомуудал турбаан. Каңны иштики рынокка, Европа чурттарыңга сайгарар аргаыс бар. Каң өртээ бадар. Ооң уламындан металлургия заводтарыңың, оларның турар хоорайларының орулгазы эвээжээр. Бир эвес Россияның болгаш АКШ-тың аразында садыг дайыны өөскүүр болза, кайы-даа тала чидиритге таваржыры илден-дир.

Россияның Делегейниң садыг организациязыңга киреринге АКШ шаптыктап шыдавас-даа. Бирээде, бисти шың эвес билген силер деп АКШ-тың элчин чериниң төлээлери бүзүредирин оралдажып турар. Ийиде, бис Делегейниң садыг организациязыңга киреривиске АКШ-тың бодунга эки, садыглашкын маргылдааларын шиитпирлээри чигээр.

3. Россия саң-хөө айтырыгының талазы-биле АКШ-тан хамаарылгалыг бе?

Бис сөөлгү чылдарда АКШ-тың салдары дыка улуг турган Делегейниң валюта фондундан болгаш Делегей банкызындан чээлилер барык албаан бис. Ол организацияга Россияны кирибейн баар болза, бергедевес бис. Ынчанмыже бистиң эрги совет өрелеривис бар харын. Ол өрелерниң чамдызын үндүр бижириңге идегел бар. АКШ-тың деткимчези херек апаары

база илден-дир.

Ооң-биле кады Россияга даштыкы акшаландырышкын талазы-биле Америка ийги черде турарын утпаза чогуур. Бир эвес амгы үедеги чөрүлдээ ханылаар, акшаландырышкын айтырыгы нарыыдаар болза, бисче база берге апаары чайлаш чок.

4. Американнар делегей тергидекчилери апарган бе?

АКШ бөгүн делегейде күштүг чурт бооп турары шың, шериг, экономика, саң-хөө талазы-биле, шынап-ла, күштүг. Ынчалза-даа олар бодунуң туразын кошкак күрүнелерге дөгөп болур, Персид мугулдурунга дайының, Афганистанга операцияны дуржулганындан ап көөрге, Америка өске чурттарны деткимчези чокка калбак хөмчээлдиг хөдөлүшкүннер кылыр шинээзи чок деп чүве илерзэн. Туруштары чөпшээреринге, эвилелчилер дилеп тыварыңга, өске-даа айтырыгларны шиитпирлээринге кайы хире хөй үени чарыгдап турарын эскерип болур. Ынчанмыже тергидекчи күрүнэ болурунче АКШ-тың чүткүлү делегей ниитилелжилгезини дүвүрелин болдуруп турар. Эвилелчилер тып алыр арга Америкада бар, ынчалза-даа тергидекчи болур барымдаа чок. АКШ-тың чок өңүктери безин ону бөгүн билип эгелзэн.

5. Кышкы Олимпиадага американнар бисти чүге куду көргөнил?

Бодувус ону болдурган бис, а американнар ону ажыглапкан. Бүгү делегей чаа дүрүмнерни ажыглап эгелзэнде, бис ону өөренип албаанмыс илерзэн.

Акша база хамаарылгалыг болган. Спортто хөгжүдөрүнге АКШ чеже акша чарыгдап турарын, а бисте чеже ни берип турарын санаары берге эвес. АКШ-биле бодувустуң стадионнарывысты, спорт шөлдерин канчап денээр боор. Билдингир-ле болгай.

ДЕҢНЭСТИРИП КӨРҮҢЕР

	АКШ	РОССИЯ
Чурттакчы чону	281.422 млн.	144.100 млн.
Чылда федералдыг бюджет	1800 млрд. доллар	68,6 млрд. доллар
Камгалалга чарыгдалдар	379 млрд. доллар	9,01 млрд. доллар
Кижжи бүрүзүңге онааштыр орулга	30600 доллар	1114 доллар.
Өөредилгеге чарыгдалдар	565 млрд.	2,6 млрд.
Чепсектиг күштерниң саны	1,400 млн. кижжи	1,274 млн.
Эвилелчилери	Англия, Канада, Германия, Испания, Франция, ескелер-даа	Белоруссия, Таджикистан, Украина, Казахстан, ХКД чурттары

Парлалга допчулалын Алексей АИР белектэн.

МЕЛИОРАЦИЯ – ЧЕРНИ ЭКИЖИДЕРИ-ДИР

Республика иштиниң девискээринге суггат системаларының чизе-даңзызы, паспорт-чудулгазы 1956 чылдан эгелээн. Тургузуу, телевилели тус черге бир онзагай суггат бугаларының дугайында төөгү бижимелдер артпаан-даа болза, сугтарылганың бурунгу ора-сомалары черчерде артып калган. Кагдынган черлер бөгүндө ам-даа чедир санаттынмаан. Баштайгы шинчилелдер езугаар алырга, 112 муң гектар шөлдерниң сугтарылга четкилери илереттинген. “Росгипроводхоз” институттун Абаканда филиалы ону санап бүрткээн.

Чизе-даңзыга ажыглалда системалар кирген. Капитал септелге эртер, катап ажыглалче кирер, амдызында хагдынган суггат бугалары учетка кирбээн. Долу эвес санаашкынар-биле алырга-даа, Чөөн Сибирь девискээрлериниң аразынга суггат талазы-биле даглыг Тыва бирги черде турганы, турары, моон сонгаар-даа ол турушту ээлээри бадыткаттынып турар.

Арат бугаларының чаартылгазынга хамаарыштыр боттук базымны чер ажылының баштайгы эштежилгелери, ылангыя бирги госхозтар, кириген. Совет Эвилелиниң составынга Тываның киргени сугтарылга системаларын бүгү тала-биле калбарткан, эң кыска шаг-үеде сугтарылга системалары бедик хөгжүлдени алган. Депшилгелиг чурттарның суг чаштырар янзы-бүрү техниказы Тыва Республиканың хову-шөлдеринге хөй-биле келген. Электрижиткен насос станциялары даштыкы дерилгелер ажылдап турган. Ол дээрге “Сигма” деп чехословак концерн, суг чаштырар “Фрегат” машиналар, ДДА болгаш ДА-2, Метельскийниң шлейфтери, суг чаштырар ДД, ДА-2 аппараттар.

Суг ажыл-агый организацияларының телевилел-тудуг баазасы, ооң инфраструктуразы республикага тургустунган. Ооң түннелинде сугтарылга шөлдериниң беримчези өскен.

Мурнуку чылдарда Улуг-Хем кожуунга бактаап турган “Найырал”, “Ак-Туруг” совхозтар сугтарылга системаларын ажыглааш, хөй чылдыг сигеннерниң үш дүжүдүн кезип ап турган. Чаңгыс сөс-биле алырга, сугтарылга системалары көдээниң амдырал-чуртталгазын экижидеринге, тодуг-догаа байдалды тургузарынга көсү ужур-дузаны ойнаан.

1956 чылда сугтаттыг шөл 112 муң турган болза, ооң амгы хемчээли 27,5 муң гектар апарды. Бо дээрге Тыва Республикада байдал-дыр. Бүгү Россияга федералдыг бюджеттен алыр акша-хөреңги (чижеглей алырга 35-40 катап) кызырылган.

Сөөлгү ийи чылда чер ажыглалындан алдынган акша-хөреңгиниң хөй кезин чер даңзызын тургузарынга үндүрген. Черниң чизе-даңзызын тургузарга-даа, хөрсүн ала-чайгаар

дүжүдүн хайырлаас.

Колхозтар, совхозтар орнун ээлээн өнчү-хевирниң чаа тургузгалары сугтарылга системаларын экижидип шыдавайн турар. Сугтарылга системаларын үптөп чок кылырынга, төтчеглээринге удур хемчеглер алыры болдунмастаан. Эрге-хоойлу камгалаар органнар кыдыынга артып калган. “Чагы, техника бүрүзүнге шагдаа тургузуп шыдаас мен” — деп, чугаа хурал-суглааларга

герезин” лозунну октаар ужур келир.

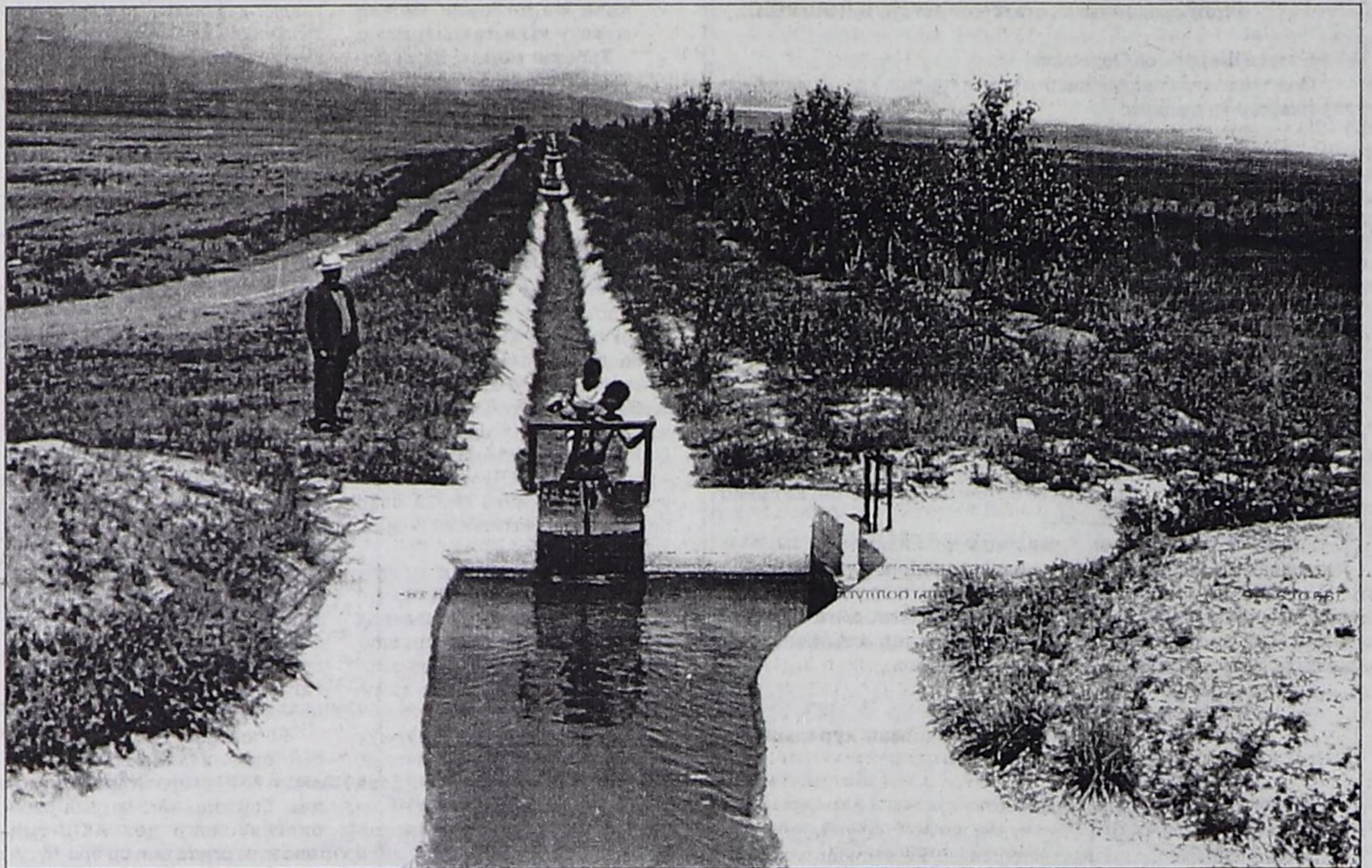
Улуг изиг-халын сөөлүндө Россия мелиорация дугайында сактып келир деп, мелиорация талазы-биле эртемниң революция мурнунун шылгараңгай төлээзи А.Н.Костяков демдеглед чораан.

Совет үе мелиорацияже кандыг күш үндүрүп келгени каракка көстүп тур. Күрүнө бюджетди хөйүнү кылган. Бөгүндө

зында сүмелер бар. Часкы хову ажылдарынга уткуштур мелиорация системаларын үрелишкин чокка ажылды хандыраары. Мелиорация системаларын септээр, катап ажыглалче кириринге тус чер үндүрүлгелерин ажыглаары бирги чергелиг. Чер даңзызы тургузарын арай сонгаарлаткаш, сугтарылга системаларынче кол кичээнгей салыр.

Хөрсүннү чаагайжыдары

Чаа-Хөл кожуунда Терезин сугтарылга системазы эгезинде октаттыган турган. Дуржулгалыг чер ажылдакчызы М.Т.Хава удурткан мал чөмнөри бөлеткээр механизастаттыган бригада ук системаны ажылдаткаш, хөй чылдыг сигенни чылда үш катап ажаап алган. Олдээрге 1980 чылдарның ортаа үези. Меде дүжүткүрү-биле көдээ чурттакчыларны кайгаткан. Гектарданна — 40 центнер.

дынналып турган. Электри шугумнарын, суг дамчыдар насостар дерилгелерин үптээри ам-даа тергидеп тур. Чүгле малчын хонаш-турлаглар, мал коданын эвес, сугтарылга насостарын оорлаары соксавайн турар. Сугтарылганы камгалап артырган черлерде амдырал, продукцияның бот-үнези улгаткан. Чүге дээрге көдээ ажыл-агый болгаш үлетпүр продуктуларының аразында удур-дедир санажылга ханы чөрүлдээрде туттурган. Өртектерге, энергия ажыглалынга чарыгдалдар шуут талыйган. Санап, сайгарып көөрге, көдээ ажыл-агыйга ажылдаары буураарының кырынга буураашкыныг.

Республиканың сугтарылга айтырыгларының амгы нарын байдалы дээрге Россияда көдээ ажыл-агыйның өй-чижек чокка кудулап батканы. Бөдүүн езубиле көөрге, ам илден апарды. Черни кол бараан кылдыр ажыглаарын оралдашкан. Ынчангаш сугтарылганы “боой тудуп” турган. Черни коллективтен анаа ап алыры кайын чийк болур ийик. Баштай чер эезин куругладыр. Хол куруг калган кижидиленип эгелээр. Түннел хирелиг. Адак сөөлүндө өске аргалар төнер. “Даштыкы чурттун тараазы дел-

кылдынган чүүлдерни камгалап арттыраары, ажыглаары барык күш четтинместеди. Мелиорация күрүнө деткимчези чокта, барык өлүг. Суг бар-даа болза, хову-шөлдерге ону чедирери, өйлей суггарары ала-чайгаар болдунмас. Мелиорация фондурлары төнүп ор. Түннел муңгаранчыг. Көдээде сугтарылга системаларын тударынга көдээ күш четпестээн.

“Суггат” бүдүрүлгө каттыжышкынарнын кожууннарның бүдүрүлгө каттыжышкынарны боттары сандан үндүрдү. Кол чылдагааны болза ажыглалының өртээ улуг. Амгы черлик рынок үезинде сугтарылга системаларын камгалаар, ажыглаар “эки акый” кайын тыптыр. Сандан үнген тургузгаларны катап ажыглалче кириери кымга-даа чийк эвес. Бүгү чүүл хүл ыйбаланган. Хууда бар курлавырларны чыгыры, дузалакы дег күштерни дилеп тывары негеттинер. Шакындыг күш болза республикада мелиораторлар коллективи.

“Сугтаттыг черлерниң мелиорация системаларының ажыглалын экижидер дугайында” РФ-тиң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чөм яамызының дужаалы бүгү күштерни каттыштыраарыне угланган. Ында дараа-

бирги ээлчег ужур-дузалыг. Минералдыг чемишчилгелер сактып алыр харык-шинек үзүлгөн. Өртектер баш ажыг апарган. Ынчангаш биологтук мелиорацияның ажыктыгы көстү берген. Ада-өгбелеривис бурун шагда-ла тайга-сыннарның артыш, чингис холумак суун сугтатче бадырып, черниң хөрсүнүн экижидип чораан.

Таңды кожууннун Балгазында Сергей Шойгу аттыг күрүнениң каттышкан көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези органиктиг бүдүмелдер-биле байлак сидеральдыг культураларны тарып турар. Ногаан масса тарыырга, хөрсүн камгалаалынга амгы шаг-үеде улуг ужур-дузалыг. Өске бир чижек болза Чөөн-Хемчик кожуунда Хорум-Даг сугтарылга системазы. Багай уржуктар чамдыкта эки салдарлыг болгулар. Сугтарылга бугазының дөзү сөс чыл бурунгаар суг үеринге таварышкан. Түннелинде сугтаттыг чер каш чыл дургузунда дыштанып чыткан.

Хорум-Даг сугтарылга системаның үрелишкенин эрткен чазын эде кылгаш, ажыглалче кириген. Чыл санында шык тыртып чыткан чер шынарын чидирер туржук, суггарарга, тарааның дүжүдү багай эвес үнген.

Улуг-Хем кожууннун Эйлиг-Хем сугтарылга системазы республикада, Сибирьде эң онзагай. Аңаа чаңгыс-даа киловатт электри энергиязы ажыглаттынмайн турар. Суг боду шөлче бадып чыдар, суг чаштырар “Фрегат” машиналар келген сугнун күжү-биле оранчок делгем девискээрни суггарар.

“Тывамелиоводхоз” департамент чыл санында сугтарылганы экижидери-биле сугтарылга системаларының эргелелдерин дамчыштыр хемчеглерни чорудуп келген. Бир эвес кады ажылдажылганы экижитпес болза, сугтарылга айтыры, мелиорация фондузу катап тургустунмайн барып болур.

Сибирь девискээрлеринге мелиорация чорудугларының эгелээнинден бээр 110 чыл болганын Россияның хөйнигизи 2005 чылда демдеглээр. Сибирьниң улуг байлаан, төнмөс-батпас делгемнерин шингээдип алыры-биле күрүнениң ада сагыш салышкынын ук болуушкун херечилээр.

Николай СПИВАНОВ, инженер-гидротехник, “Тывамелиоводхоз” департаментиниң начальнигиниң оралакчызы.

ЧҮГЛЕ ХООЙЛУГА ДҮҮШТҮР

Кажан Россия рынок экономиказынче шилчип кирип эгелээнде, Россияның Чазааның структуразынча улуг өскерлишкисин болуп эгелээн. Ынчанмайн канчаар, социалистиг нийтиледен капиталистиг тургузугже шилчип эгелээрге, бүгү-ле чүүдлер чаартынып, чамдыктары буурап дүжүп, ужу-бажы билидинмес экономиктиг реформаның удуртукчулары кадрларны Америкаже, Англияже, Европаның өске-даа чурттарына капиталистиг экономиканы өөренип алыры-биле айткарып эгелээ. Оң түннели Россияга дыка аар уржуктарлыг болган.

Ол-ла бүгү өскерилгелер-биле каттай Россияга үндүрүг инспекциязы, оң соонда транспорт инспекциязы тургустунган. Кайызы-даа капиталистиг тургузугнуң системазындан дорт келген инспекциялар. Россияга транспорт инспекциязы 1991 чылда тургустунган, а Тывага 1992 чылда. Тываның транспорт инспекциязы бо чылын тургустунганындан бээр 10 чыл юбилейин демдеглээр. Бөгүн бистиң аалчывыс республиканың транспорт инспекциязының удуртукчузунун оралакчызы Владимир Николаевич КЫЗЫЛ-ООЛ-биле бистиң аравыста чугаа болган. Ону моң ааанда парладывыс.

— Баштай республикага тургустунган транспорт инспекциязының төөгүзүнге кысказы-биле доктаап көрүңерем, Владимир Николаевич.

— Республиканың транспорт инспекциязын баштай тургускан кижин Михаил Элистевиич Оюн. Боду инженер тускай эртемниг. Сандай чок черге транспорт инспекциязын тургузуп, баштайгы компьютерлерни безин Москвадан самолёт-биле экеп турган болгай. Боду Америкага, Англияга билиин бедидип, транспорт инспекциязының тускай курстарын эрткен. Оң-биле кады ажилдап чоран инспекцияның баштайгы кадрлары ам-даа бистиң-биле кады ажилдап чорлар.

— Амгы байдалыңар кандыгы?

— Он чыл бурунгаар турганы-биле амгы байдалывысты деңнеп чугаалаары болдунмас. Баазавыс бажыккан, кадрлар колдуу транспорт инспекциязының талазы-биле тускай өөрөдигени эрткен. Бисте хей кижин чок, шупту 16 ажилдакчы бар. Моңмурнунда турганынга бодаарга, ам шупту компьютерже кирген. Ажилдарга безин чиик-тир. Эрткен он чылдар транспорт инспекциязының ажылынга балалбас исти арттырган, чуртта болуп турар чаартылгалар-биле бистиң ажылывыстың уг-шини база чаартынып чоруп орат.

— Транспорт инспекциязының ажылының кол углаышыкынын кысказы-биле чугаалап көрүңерем, Владимир Николаевич.

— Россияның транспорт инспекциязының айтышыкыны-биле ону амыдыралга боттандылар дээш ажилдап турар бис. Ажылывыстың кол углаышыкыны организацияларның, бүдүрүлгелерниң автомобиль транспортуна хыналданы чорудары, орук ажил-агыый, иштики суг оруктары болгаш агаар оруктары, транспорттун чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээри (пассажирлер аргыштырып турар транспорт хамаарышпас), «Хандагайты» болгаш «Цагаан-Тологой» автотранспорттун эртеририлге пунктулары, «Шивилиг», «Самагалдай» эртеририлге пунктуларын таварыштыр Моол-биле күрүне кызыгаарын таварыштыр делегей чергелиг чүк сөөртүп турар автотранспортка контролюду тургузары.

— Силерниң инспекцияның ажил-чорудулгазының кол углаышыкыны билдине берди, Тыва дугай кырында» республика болгай, автотранспорт талазы-биле чорудуп турар ажылыңарны чугаалап көрүңерем.

— Ниитизи-биле республикада автотранспорт көвүдээн, оон иштинде хуу кижилерде яны-бүрү марканың машиналары бар. Чүгле эрткен чылын 1194 автомобиль транспорту-биле ажил-агыый чорудуп турар организацияларга хыналданы чоруттувус. Ол хыналдалардан 1620 чурум хажы-дышыкынары илереттинген азы эрткен чылдындан 43 хуу хей

болуп турар. Ниитизи-биле 65,4 муң рубльге торгаалды онааган, оон 57 муң рубльди тыртып алган.

Хоорайда пассажирлер аргыштырып турар автотранспорттун көвүдээнин өөренип көргөш, ОШАЧКИ, күрүнениң үндүрүг инспекциязы болгаш үндүрүг полициясы-биле баш удур дугуржуп алгаш, тускай хыналданы чоруттувус. Чангыс чыл иштинде 84 ындыг рейдлерни чорутканывыстың түннелинде, 343 чурум хажыдышыкынары 186 организацияларга илереттинген. Оң түннелинде 186 кижин административтиг хемчегге онаашкан. Бистиң идепкейлиг кижилегивис-биле «Внимание: дети», «Автобус», «Лицензия» болгаш «Челнок» деп операцияларны эрттирген. Эң айылыдыг чүк сөөртүп турар организацияларның автотранспортунга доктаамал хынал-

хайгаарал кандыг болуп турарыл?

— «Тываның суг аргыштырылга» компаниязы акционер ийитилелде 24 суднолар бар, оларның 8-и ажилдап турар. Артканы азы ажил-биле хандырттынмаанындан, артык кезектер, кыварчаар материалдар чогундан анаа турар. Бо организация 2003 чылга чедир лицензияны алган. Эрткен чылгы хыналдадан илерээни болза эрги көвүрүгү септеп эгелээни-биле хем ол чары-биле чурттакчыларны паром-биле аргыштырып эгелээн. Херек кырында ол паром кандыг-даа хыналда эртен, ажилгаарыга дүүшпес турган. Бо талазы-биле бижимел сагындырыгны чоруткан.

Канат-биле ажилдап турар паромнарга хыналданы чоруттувус, мында онзагай чурум хажы-дышыкынары илереттинмээн, ынчалза-даа чамдык кижилер кандыг-даа чөпшээрел чок паромну хуузунда ажилдадып, чондан акша-төгөрик ап турган таварылга турган. Ол талазы-биле хемчег алдыңан.

— Орук ажил-агыыйның талазы-биле бодалыңар кандыгы, Владимир Николаевич?

— Автотранспорт автотруки-биле чорудуп болганда, бо талазы-биле контролюду күштелдирген бис. Чүгле эрткен чылын автотруктарны ажылдап турар талазы-биле 66 яны-бүрү хыналдаларны чоруттувус, оон 147 чурум хажыдышыкынары илереттинген.

Хем оруу-биле Енисейни кежип турар 9 черлерге хыналданы чоруткан. Кызыл хоорайда автобустарның пассажирлер аргыштырып турар 40 маршруттарына хыналдаларны кылган, оон 37 хажыдышыкынары илереттинген, 30-и бо хүннерде күүсеттинген. Комиссияның составы-биле Саян долгандырынын оруун ийи катап хынап чордувус, тус черин автотруктарына 14 хыналдаларны чоруткан. Бис чүгле хынап кааш, четпестерни илередиң каар эвес, оң күүселдезин доктаамал контрольдап турар бис.

— Түннелинде чүңу чугаалап болур силер, Владимир Николаевич?

— Республиканың транспорт инспекциязының ажылын номчукуларга кысказы-биле таныштырдым. Ону бир эвес тодаргайлап чугаалаар болза, ында хей-ле чүве бар. Бистиң ажил-чорудулгавыс РФ-тиң транспорт дугайында хойлузунга дүүшүрү чоруп турар. Кандыг-даа хойлу чонун эргезин камгалап турар болгай. Хойлуунуң күүселдезин контролдаарын күрүне органнарына дааскан. Ынчангаш бис хойлуунуң күүселдези дээш ажилдап чорудуп бис.

Транспорт инспекциязының он чыл оюнун бүдүүзүнде республиканың хоочун солуну «Шынга» сөс бергениңер дээш четтирдим.

Сергей ХЕРТЕК чугаалашкан.

ЧАСКЫ КАВЫСКИ БОЛГАШ ЭМ-ТАҢ

«Зоветснаб» кызыгаарлатынган харысалгалыг ажык нийтиел эм-таң-биле четчеттинген. Ук албан чериниң кол ветеринары Светлана СААЯ ол дугайын меңээ дыңнатты. Чамдык мал ээлери хереклээн эмнерни садып ап эгелээн.

— Мөдгүн-Тайга кожуунну херек эмнер-биле долу хандырдывыс. Ында мал ээлери часкы хат-кавыскы-биле кады келир аарыгларга удур ветеринария камгалалын чорудар. «Мөгөн-Бүрөн» каттышкан күрүне бүдүрүлгениң директору Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржак биске бо-ла келир. Ол-бо эмнер чагыга кириер. Чагыг күүсеттинерге, дораан-на садып алыр. Мал бажын бо директор дег көвүдедир сорулгалыг кижилерниң немежип олары өөрүнчүг-дүр — деп, Светлана Түметеевна демдегледи.

С.Т.Саая мурнуку чылдарда Чөөн-Хемчик кожуунун колхозтар, совхозтарына кол мал эмчилеп, хей чылдарда ажилдаан. Ветеринария талазы-биле дээди эртем чедип алгаш, өске кандыг-даа ажилдар сонуургавайн, тускай эртеминге шынчы болуп арткан. Мал аарыглары-биле демисел чорудары — чийк эвес кавы-херек. Мал аарыгының кавыны кандыг-даа кижиге камгалалды, удур белеткелди негээр. Бир дугаарында, бодун, өске кижилерни камгалаар апаар. 1988 чылдан бээр хоочун мал эмчи эде чыгып туруш-биле бөгүн чедир ажилдап чоруур. Бөгүндө ол кол мал эмчизи болуп, күш-ажылды организастаарының үлегерин көргүскен.

— Эрги «Зоветснабта» сөөлүндө бир грамм-даа мал эми артпаан. Ажык нийтиел кылдыр эрткен чылдың октябрь айда коллектив эде тургустунган. Оон бээр ажилды шуудадып ор бис — деп, ол чугаалады.

Эм бүдүрүп турар девискээрлер, хоорайлар-биле харылзаалар катап тургустунган. Мал аарыгыларының дугайында кылын кызыл карттыг бир номну мал эмчизи меңээ көргүстү. Эм-таң шыгжаар тускай шыгжаглар негелделерге дүүшүр салдынган. Дериг-херекселдер, шил пробирикалар болгаш савалар турар черин ээлепкен. Деңзилер, эм-таң шынары хынаар чүүлдер мал ээлериң — эм-таң садып алыкчыларын манаанзыг көстүр.

Бо кыштың дургузунда мал ээлериңге хей эмнер четкен. Хереклекчилер эвээш эвес. «Зоветснаб»-биле тудуш харылзаалыг мал-маган тудукчу-

лары эмнерниң кандызын, канчаар ажылгаарын билир. Эм бүрүзү тускай инструкциялыг. Латин дыл кырында эмнер аттарының терминнерин, ветеринар чырыдышыкын, консультацияларны ук албан черинден ап болур. Зоветлитература, көргүзүг материалдары тыптынып, немежип орат. Светлана Саая ону тыпчырынга, шилип алырынга дузаладыр. Мал аарыгыларын дүрген эмнээр эм-таң дугайын ол меңээ сонуургатты. Эмнерниң латин дыл кырында аттарының мал эмчизинге бижиттиргеш, тайлыбырын база алдым.

— Аверсек-2 деп мал эми дакпыр-дакпыр ажык-дузалыг. Бирээде, мал кодурун эмнээр. Ийде, ижин-шөйүндүнү хоралыг курттарын үндүр тоолгадыр. Саргы аарыглары чазын неперээр болгай. Ону чок кылырынга база дузалыг. Инек орузу деп аарыг саар мал-маганга бо таваржыр. Чылдың дөрт ээлчээнде чайлаг, күзег, кыштаг, чазаг солуурга, кеш аарыглары колдуу чок болур. Ынчалза-даа сууржуң аалдарның саар инектери оң-биле доктаамал аарыыр. Ук аарыгы «Подкожный овод» деп адаар. Ону аверсек-2-биле эмнеп болур. 1553 рубль-биле 400 мл. ук эми садып алыр.

Чамдык эмнерниң өртээ аар. Ам канчаар, мал бажын камгалап алыр дээр болза, эми садып алыры албан. Эм-таң өртөөнгө үнген чарыгдалдарны — мал бодунун продукциязы, ак чеми-биле дуглаптар. Түннелинде мал ээзи олча-ажыкка албан чежер.

Час малдың кежинге кодуру, хорлангы тывылдырар болгай. Кешти мазь-биле чаар. Оң кандыг-даа хевирни бисте бар. Үе саадаар эвес, мал чуулдазы эгелээр. Владимир областа Гусь-Хрусталь хоорайже чагыг кылган бис. Мал чуулдазынга ажилгаар креолин-Х деп эм ында бар болган. Ону чоокку хүннерде биске эккээр. Хереклеп болу дег бүгү эм бисте эмгелеттинген. Чижээ, аверсек-2. Оң кандыг шынарлыын үстүнде демдегледим. Ол эм барык кожуун бүрүзүндө четкен. Ивомек, универм, фракция АСД-2, АСД-3, тривит, тетравит витаминер болгаш өске-даа эмнер бисте бар — деп, Светлана Түметеевна чугаалады.

Республиканың «Зоветснаб» найысылалдың хавак кырында турар. Адреси: Калинин кудумчузунда №19 бажың. Кол ветеринарның телефону: 4-11-75.

Аралчор ОКСУР.

ӨРТ ХАЛАВЫН БОЛДУРБАС

Тыва Республиканың Чазаа өрт айылы өөскүүр часкы, чайгы үениң келгени-биле база өнчүнүң бүгү хевирлериниң объектилерин өрт халавындан камгалаар сорулга-биле ТР-ниң девискээринге өрт халавын болдурбас айны чарлаан.

Өрт халавын болдурбас айны **2002 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 15-ТЕН МАЙ 15-КЕ** чедир чарлаан.

Бо ажилды организастаарын, эрттирерин Россияның ОБЯ-ның Тыва Республика талазы-биле күрүнениң өртке удур албан эргелелинге дааскан.

Өртке удур айны эрттирерин кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларына, а бо талазы-биле «төгөрик столду» организастаарын күрүнениң «Тыва» телерадио дамчыдылга компаниязынга сүмелээн.

ОРФОГРАФИЯНЫ

Мен дыл эртемдени эвес, анаа-ла чогаалчы кижжи мен. Бир-тээ ыңдыг аттыг болганымда, төрөөн тыва дыльмның төөгүзү, сайзыралы, ооң келир үези менээ хамаарылга чок эвес. Мооң-на ужурундан мындыг чүүлдү бижий бердим.

БАШ УДУР ЧУГААЛАП КААЙН, бо кыска чүүлдү бир дугаарында дыл эртемнеринин, республиканың школаларының, төрөөн дыл башкыларының, ооң соонда бүгү номчукчуларнык ичээнгейинге бижип турарым бо.

Бистиң бо хайнышкынын үвисте экономиканың болгаш культураның бүгү кавыларында эгелээш, кижжи ниитилениң формацияларынга (хевирлеринге) чедир реформалар, өскерилгелер, чаартылгалар болуп турарын көрүп тур бис. Улуг ССРЭ, улуг СЭКП кижжи сагышынга кирбес езу-биле буурап дүштүрер, социализмниң соонда, теория барымдаалап алырга, коммунизм келир ужурун турган. Ындыг тоол кайда боор, катап капитализмде келдивис. Ооң соонда кандыг ниитилел тургузуу келирин угаап билири берге.

Бо кижжи борбак бажы-биле бодап көөрге, мындыг дүлгезининг үеде дыл база ниитилелдин продуктузу болганда өскерилер, чаарттынар, сайзыраар ужурун тур бис. Бистиң Тыва Республикада тыва болгаш орус дылдар күрүне дылдары болдулар, ол кончук эки-дир, база чаартылга-дыр, хөгжүлдө-дир.

Ындыг турбуже, тыва орфографияның (шын бижилгенин) дүрүмнеринин реформа, өскерлишкенин, чаартылга,

сайзырал, хөгжүлдө чок, чаңгыс черде таптап турарын чүүлдү эвес деп санап турар мен. "Тыва дылдың орфографтыг словарь" 1967 чылда үндү. Оон бээр барык 35 чылдар эрти. Ам 2001 чылда "Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери" үндү. Ында кандыг-даа өскерлишкенин, чаартылгалар чок болду. Чаартылгалар туруп болур турган деп бодаар мен.

Шын харын, анаа-ла албадашкының чаартылгаларга удур мен. Амыдырал боду кыңчыктырар арга чок кылдыр негеп келгенде, реформаларны кылтыр апаар. Оларны дыл эртемдери баш удур эскерип каан турар ужурун тур бис. Ындыг таварылгада орфографияны база реформалаар апаар.

Бо дугайында бодалдарымны чүгле бөгүн эвес, элээн каш, харын он-он чылдыр мурнунда массалыг медээлер чепсектеринин арыннарынга бижип, айтырыгларны көдүрүп турган мен. Ылангыя, 80 чылдарда боор, тыва бижикке ь (кадыг демдекти) канчаар ажыглаар дугайында «Шын» солунга чүүл бижээн мен, ол дээш «кадыг демдек эртемнеринин кандидаты» деп шолалаткан-даа мен. Ооң соонда база ла ол-ла солунга «Мээң дылым — мээң тыным» деп эге адаанга айтырыг көдүргөш, улуг-даа деткимче албаан мен. Хомуданчыг болган.

Ооң дараазында «Тыва Республика» солунга «Egider!» деп

эгелиг чүүлүмге тыва дылды орус алфавиттен латин алфавитче дедир шилчидер дугайын бижээн мен. Мээң ол чугаам база үндөзүн чок эвес чүве. Акша-хөрөңги, эртем-билиг талазы-биле улуг когаралдарга таваржы-таваржы, Азербайджан, Казахстан, Киргизия дээн ышкаш күрүнелер латин алфавитин дедир эгидип алдылар азы дедир эгидип ап турлар. Устүнде адааным күрүнелер база Тыва ышкаш, тюрк дылдыг чоннарга латин алфавит кончук тааржыр деп бодааш, ындыг чугааны көдүргөн мен. Оон ыңай англи, немец, француз ышкаш улуг дылдар латин алфавиттиг болгай. Математиканың,

медицинаның хамык эртем терми-нери база латин дылда. Бир эвес латин алфавиттиг болзувусса, бистиң ажы-төлүвүске даштыкы дылдар өөрениринге дык дөгүм болур ийик. Мен ону Москвага аспирантурага өөренип тургаш, англи дыл-биле сегиржип алгаш, думчуумга кертип алган мен. База оон ыңай бистер орус алфавитивиске ь болгаш ь демдектер, а, е, ю деп ажыда-даа, ажык эвези-даа билдинмес үннер кирип алгаш, оларнын шын бижидилгезинге ам-даа будалбышаан бис. Чогум-на ол дугайын мааңа бижир мен.

БАЗА БИР САКТЫП ЧОУУР ЧҮВЕМ МЫҢДЫГ. 1980 чылда амгы тыва бижиктиң 50 чыл оон демдеглээн хуралга Совет Эвилелинде автономнуг республикалардан чүгле Тывада университет чок ынчангаш ындыг дээди өөредилге черин ажыдарын

саналдаан мен. Ынча дээримге, ам буураан партия обкомунун даргалары менче «кандыг үңгүрдөн үнүп келген өрге боор» дээн хевирлиг кочулап кааннар. Ам көрүнерден, оон бээр он шаа чыл ашканды, ашпаанда, Тываның күрүне университетин ажыдып алдывыс. Ажырбадывыс-даа, алдавадывыс-даа. Ам дээди мергежилди эртемденнери-вис—докторлар саны өзүп тур. Саян артындан онза хөй кижилер-даа чалавадывыс. Мооң мурнунда болза, кандидат чаданың соонда тулганывыс ол дээн ышкаш, чаңгыс черге таптап олуруптур турган бис. Ындыг таптаашкынга алыспаан болзу-

кинолар, дылывыста англицизмнер эңдерли берди. Ол чүгле бистиң бичии Тывавыста эвес болдур ийин, бүгү улуг Россияда база ынчап барган. Мен бодум хуумда даштыкы дылдарны, ылаңгыя англи дылды, өөрениринге удур эвес мен. Амгы үениң салгакчылары чүгле чаңгыс эвес, харын ийи-үш-даа даштыкы дылды билир болур ужурулар. Ол дээрге үенин, сайзыралдың негелдези-дир. Ынчалза-даа эмин эрттир эриин ажып, бодунун төрөөн дылын уттул, холуп-дүлүп туруп бээрге, черле таарышпас деп бодаар мен.

Бистиң солуннарывыс, эң

МЭЭҢ ДЫЛЫМ — МЭЭҢ ТЫНЫМ

вусса, бисте профессорлар, академиктер моон-даа хөй турар ийик.

Элээн каш он-он чылдар мурнунда, мээң кидин-не ажылдап эгелеп турар үемде, АКШ-тың ынчангы күрүне секретары Ален Даллес деп реакционерлиг удуртукчунун: «Бис орустарны шериг күжү-биле тиилеп шыдаас бис, оларны чоорту идеология күжү-биле чаалап алыр бис» — деп чулчуруп турарын утпаан мен. Ам ол идеяның боттанып турары ол чүве бе, бистиң амыдыралывыста америк доллар, экономикавыста курзук кижилерге тааржыр чымчак дагаа буттары, культуравыста шоу-балеттер, гала-концерттер, шалдаң-чанагаш кижилерлиг

ылаңгыя радио, телевидениеге сөс алган кижилер төрөөн дылывысты кончук-ла хемзепел турарлар-дыр. Сөс кадында **уже, и, указ, постановление** дээн дөргүлүг орус сөстөрни эпти ажыглаарлар-дыр. Оон кедерезе, чаңгыс, ынакшилим, дунмаларим деп ырлажырлар бар-дыр. Төрөөн дылын ынчаар хажыдып турар адиригак (!) кижилерни чүге сценаже, телеэкранче үндүрүп турарыл? Хоруур херек! Ынчаар хойтпактап турбайн, орустаар болза, чодазын сый арыг орустас, тывалаар болза, са тывалапса. Радио, телевидение ажылдакчылары интервью алыр кижилеринге арыг тывалаңар деп чүге сагындырбас чүвел? Солуннарга-даа, чарлал-

ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН

ЧААВАВЫС

Чаавай азы чөңгей – чараш овур-хевир, ханы утка сиңиккен сөс. А ол атка төлөпиг болган херээженге кайы хире улуг харысалга онаажып, чоргаарал төрүттүнөр дээрзин маңаа катап-катап сагындырган ажыгы чок боор. Ынчангаш частың башкы айында чыгыг, чырык хуннериниң моорлап келгени-биле чергелештир бистиң улуг чаававыс Зоя Хертековна Хомушкунун дугайында эргим сөстөрни аңаа тураскаадып бижикседим.

Чаававыс онзагай бойдус чурумалдыг, кайгамчык ховар дээн салым-чаянныг ус-шеверлерниң чурту болган, ыгда кирген бажы бедик Бай-Тайганың чазык, чараш ие херэ-женнериниң бирээзи болганынга бистер, чуржулар, чоргаар-ланыр бис. Чер-чуртунуң онзагай чаражыңга дөмейлешкен ышкаш, чаававыс онзагай бүдүштүт кижжи. Ол бодунун ажы-төлү-биле дунмаларының өскүс арткан уругларын акышкы, угбашкы, бир доң кылдыр кижизидип өстүргөш, амыдыралдың делгем оруунче ужукту ужукташ чоруурунга мөгөөр бис. Ооң азыраан ажы-төлүнүн, ниити саны – 16. Оон-на чаава-выс – Зоя Хомушкунуваның ие сагыш-салышкынының эриг-чимчак сеткилинин уян чара-жын көрүп болур. Бо берге үеде ийи-үш хамаанчок, чаңгыс төлдү канчап азыраарыл деп оорларны бо-ла дыйнап болур. А чаававыста ындыг сеткил чок. Бир эвес арга-сүмө айтырар болза, күзелдин-биле тайыл-бырлап, доран-на дуза чедирерин кызыдар кижжи. Ынчангаш үнгөн-кирген чонунун, кады ажылдаан эш-өөрүнүн

хүндүткелин чаалап алганының ужуру-даа ында. Зоя Хертековна Хомушкуну Кызыл хоорайда халдавырлыг аарыглар эмнелгезинин бичии уруглар салбырында эмчи сестразы боор ажылдаанындан бээр 20 чылдың нүүрүн көре берген. Эмчи кижиниң мергежиле – буянның иш деп кым-даа билер. Ынчангаш-ла боор, ие кижиниң болгаш эмчининг энел сеткили доңнажып, чаава-выска аас-кежити чаяган. Чаававыстың уругларының уруглары дээди эртем-билигин чедип ап, бичилеринге үлегерин көргүзүп, деткимчезин берип чорууру ава кижиге аас-кежик болбайн канчаар. Ынчангаш хөй ажы-төлдү азырал, аарыг кижилерге бодунун ачы-дузазын көргүзүп чоруур ховар дирткен чаававыс Зоя Хертековна Хомушкуну сеткиливи ханызындан аас-кежикти, ажы-ижинге чедишкенин күзевишаан, ажы-төлү, бистерин, аравыска хүннүн херели дег, кезээде чайнап чоруурун йерээп ор бис.

Аяна МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Кадык камгалал яамызында ЧАШТАРНЫҢ КАДЫКШЫЛЫ ДЭЭШ

Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы бичии уругларның өлүп-хораарыңга удур ажылдарны күштелдирериниң дугайында хуралды март 29-га эрттирген. Ооң ажылынга Кадык камгалал яамызының ажылдакчылары, хоорайларның, кожууннарның уруглар эмчилери киришкен. Ук хуралга республикада уругларның кол эмчизи Людмила Шурук 2000, 2001 чылдарда чаш уругларның өлүп-хораанын болгаш ооң чылда-гааннарын хуралдың киржикчилеринге таныштырган. 2000 чылга деңгээрге, 2001 чылда төрүмелинден бертик-межел, сайзыралы кошкак, оон аңгыда

тыныш органнарында, ижинбаарында төрүмелинден аарыгыг уруглар база көвүдеп турар. Шээр аарыглар чылдагаанындан 2000 чылда чок апарган уругларның саны 2001 чылга бодаарга, 5 хуу өскөн. Уруглар эмнелгезинге чыткан чок боор турар уруглар саны эвээжээ. Ынчалза-даа дык хөй таварылгаларда ада-иелер аарыг чаш уругларын бажыңыңга үр тудуп, эмчиге чедирбейн турарындан хорамча боор турар. Чаш уругларның өлүп-хорап турарын эвээжедири-биле уруглар эмнелгезинде реанимация төвүн болгаш консультация албанын организа-таан.

Айрада МОНГУШ.

ЧАА КӨВҮРҮТ

1970 чылдарның эгезинде Кара-Хөлге колхоз даргалап келген Б. Кошкар-оол Алаш хемни кежилдир чаа көвүрүглерни колхозчуларның киржилгези-биле кылып, тус чернин чонунга улуг буянны чедирген. Оон бээр 30 чыл чедип орав, ук көвүрүглер эргижирээн, элөп баксыраан. Алаштын Делег-Хөл аксында көвүрүүн 1975-1976 чылдарда тудуп дооскан. Чылдан чылче септеп, кылып келзе-даа, үр-чайык келгенде, көвүрүүнү ажыр шава бээр апарган. Бо чылын 7 кижиден тургустунган тудугулар: В.Сарыглар, А.Соян, Ч.Соянов, С.Күжүтөт, И. Күжүтөт,

И.Бады-оол, С.Иргит көвүрүгнү чаартып, тудуп дооскан. Көвүрүгнү ажыдышкыны-биле капсырлашкан байырлал Делег-Хөл аксынга болган. Ажыдышкынга суму чагырга-зының даргазы Д.Хертек, күш-ажылдын хоочуну С. Күжүтөт, КААК-тың даргазы А.Хертек — олар киришкен. Көвүрүгнү кылып дооскан тудугуларга хүндүлүг бижик, өртектиг белектерни, ажылдап алган акаштын туда санап берген. Түннелинде 32 мөгени хүрештирген. Төвөр-оол Күжүтөт шүүлгөн, аът чарыкыңга В.Сояновтуң сарыг аады эрткен. **Оргун-оол ЛУКЕЙ.**

РЕСПУБЛИКА ЧЕРТЕЛИГ

Тыва спортчулар аразындан бирги делегей чемпиону **Аян Дайынович СОЯНГА** тураскааткан Олимпийжи курла-вырлар училищезиниң бирги чери дээш республика чергелиг бокс маргылдаазыңга 9 ко-жууннун болгаш Кызылдың 4 ко-мандазы киришкен. Сайгарлыкчы деткичилер: Салим Кызыл-оолдун, Юнин Кенденниң, Мерген Монгуштуң, Шолбан Иргиттин, Вадим Самданнаң, Тимур Бадының, Альберт Дирчинниң, Сенги Соянның, Орлан Канзайның, ТР-нин Дээди Хуралының депутаты Владимир Орус-оолдун маргыл-дааны организа-тап эртти-реринге деткимчезинин ачы-зында аңаа 182 боксер кириш-кен.

Хар-назын болгаш деңзи аайы-биле бирги черлерни: Амир Биче-оол (Тес-Хем), Айлың Сарыглар (Кызыл), Айдын Чүлдүм (Эрзин), Чаян Ооржак (ТКУ-нун «Ринг» спорт клазы), Аян Соян (Эрзин), Александр Монгуш («Ринг»), Айдыс Натпит-оол (Олимпийжи курлавыр училищези), Алаш Хертек («Ринг»), Начын Наксыл (Каа-Хем) ээлзэннер. Эң чараш техника дээш, тиилелгеже чүткүл дээш, көрүк-чүлерин сонуургалын бол-дурганы дээш тускай шаңнал-дарны тывыскаан. Бо маргылдаа мурнундагы чылдардан массалыг болган. Ону барымдаалааш, ук маргылдааны чыл санында эрттирерин көргөн. **Алексей АЛЕКСЕЕВ.**

БАЗА РЕФОРМАЛААР

дарга-даа, оон туржук тулган дээн дикторларынык безин: "Билет ертээ 80 акша" дээрлер-дир. Акша деп чүл ол? Бүгү делегейде безин "акша" деп банк саазыны чок. Шагда Тыва Арат Республикага акша турганы шын харын. Доллар, франк, рупий, динара, марка дээн чижектиг сестерни очулга чок ажылглап турар. "Рубль" деп сөстү чүге «Акша» дээр чүвөл? Ынчаар тенип тургаш, хайыраан тыва дылывысты оскунуп алыр чыгы апардыкыс. «Боданганы ботка херек» деп чонун ыры бар, черле баш удур угаап көрээлинер, оон башка аскак хой ырай бээр, орай болур. Ам-на чугаалаар дээн чүүлмче кирип керейн.

Бир дугаар айтырым мындыг. Латин алфавиттиг турувуста, тыва орфографияга ы болгаш ы демдектер чок турган. Ынчан тыва дыл бичии-даа качыгдалаан, олар чокта тыва шын бижилгеге чик турган. Кажан орус алфавитче шилчий бөргөш, ы демдектен аңгыда ы демдекти база ажылглап турдувус. Оон чүгле ы демдекти артырып алдыкыс. Олдаа болза шын бижилгеге чигелде болган.

Ам мээң санап турарым болза, ы (кадык) демдекти база шуут ап октаар херек. Оон чүү-даа когаравас.

Тыва дылдың словарьлыг фондузунун сестериниң барык-ла 80 хуузун өк-биле адаар. Оон туржук үлөгерлеп алган сестерге безин өк-биле адаар үннерни кирип турар бис. Чижээ: маэшина, аэдиас, оэктябрь, маэрт. Бо дугайын баштайгы тыва алфавиттиң, чогаадыкчызы эртемден лама Монгуш Лопсан-Чидмит башкы база эскерип, хандыр шинчилээн.

Бир эвес тыва дылдың сестериниң 80 хуузун ы, ы демдектезш туруп бээр болзувусса, чүү болур дег-дир? Ол дээрге тыва дылга утдунмас аар чүүк болур ийик.

Ынчангаш эрги тыва латин орфографияның дүрүмүңге ы болгаш ы демдектерни кирип-бээни чөптүг турган. Ындыг турбуже, ам аэ, оэ, каэ, ээ дээн чижектиг каш борбак сестерни оларга демейлежер өске сестерден ылгаар-ла дээш, оларны ы демдек-биле бижиир дээн херээ чүл?

Өске көвей сестер база демейлежер сестерлиг болгай. Чижээ, кадар (оэ аз демдек), кадык (кижиниң байдалы азы чөм), оон-даа ыңай. Оларны чүге ы демдек-биле биживес бис? Сөс бүрүзү домакта турар кожа сестерниң аайы-биле утказы билдинип турар. Ынчангаш ы демдек салбас.

Ынчаарга аэ, оэ, каэ, ээ дээн чижектиг сестерни «хүн-дүлөп», оларга артык ы демдекти салган херээ чүл?

Олар база боттарының утказының азы кожа турар сестериниң аайы-биле билдинип турар ышкажыл.

Борта мээң саналым тодаргай: аэ, оэ, каэ, ээ дээн чижектиг сестерни ы демдек чокка, узадыр адаар ажык үжүктөр-биле бижиир, чижээ: аат, оот, каат, ээт, ааш-чөм, оон-даа ыңай.

Ынчангаш ы болгаш ы демдектерни чүгле үлөгерлеп алган сестерге ажыглаар: объект, субъект, аптекар, апрель, октябрь, альянс, культура, скульптор.

Шын бижилгеге мындыг чаартылгаларны кылып алыр болзувусса, орфография дүрүмүңге-даа, практика кырынга-даа

улуг чигелде болур. Чаартылга дээрге бөдүүнчүдүлгө-дир.

Ийи дугаар көдүрө айтырым болза, я, е, ю деп үннерни узадыр адаттынганда яа, еэ, ео, юу деп бижип турарының дугайында чүве.

Бо узадыр адаар үннерни бижип турарывыста, бичии чаш школачы уругларның байтыгай, улуг кижилерниң безин угаанынга эптешпес, бажынга сынмас, харын каттырынчыг үжүктөр каттыжышкыннары бар. Чижээ: аяк-аяа, өөк-өөэ, дуюг-дуюу, копеек-копееэ.

Орфографтыг дүрүмде я, е, ю деп үжүктөрни ажык үжүктөр деп санап турар. Олар чүге ажык үжүктөр болур чүвөл? Оларның эгези й деп үжүк ажык эвес үжүк ышкажыл.

Борта мындыг айтырыг тургустунуп келир: чижээлээрге, каа деп сөстү я таварыштыр бижип тургаш, кыйы деп сөстү чүге й таварыштыр бижиир чүвөл? Ол ышкаш, оюу, өйүү. Маңаа бир болза, я, е, ю деп үжүктөр ышкаш, й, ё, ёу деп ийи үжүктен эвес, чаңгыс үжүктен тургустунган үжүктөрни база тып чогаадыр укурлуг турган-дыр.

Мээң-не саналым база тодаргай: үстүңде адаан сестеривисти өйөк-өйээ, дуйуг-дуйуу, көпеек-көпейээ кылдыр бижиир. Көпеек деп сөстү й чокка бижиир, чүге дээрге ол үлөгерлеп алган сөзүвүс-тур. Ол-ла хевирлиг мынчаар бижиир: йаамай, айак, шыйыг, йора, йозу, шөшпейер, көпейээм, шөйүндү дээш, оон-даа ыңай. Мынчаар бижиирин дүрүмчүдүп алыр болзувусса, уругларга-даа, улугларга-даа билдинип, тодаргай, чик болур. Ынчаарга е деп үжүктү чүгле сестер ортузунга

бижиир. Ам ажылдап турарывыс еэ, ео, юу, яа деп үжүктөр каттыжышкыннары таан кончуг нарын ышкажыл.

Ынчап баарга, я, е, ю деп үжүктөрни чүгле үлөгерлеп алган сестерге ажыглаар. Чижээ, революция, амёба, Юрий, егерь.

ҮШ ДУГААР КӨДҮРҮП ТУРАР АЙТЫРЫБИМ ПУНКТУАЦИЯГА ХАМААРЖЫР. Домакка дорт чугаа кире бээр, утказын барымдаалап, айтырыг азы кыйгырыг демдээн салып турар бис, Чижээ: Чүү?—деп, Өктек-оол айтырды азы—Ура!—деп, Өктек-оол алгырды. Ынчаарга айтырыг азы кыйгырыг утказы чок, анаа медээ домаа болза, аңаа кандыг-даа демдек салбайн турар бис. Херек кырында аңаа биче сек салыр чүве ышкажыл. Чижээ: — Чоруптум, — деп, Өктек-оол чугаалады. Бир-тээ утказын барымдаалап, чамдык домактарның сөөлүңге айтырыг азы кыйгырыг демдээ салыр болганда, өске домакка база утказын барымдаалап, биче сек салыры албан ышкажыл азы ол кол, чок болза, тайылбыр домак болуп турар. Ону биче сек-биле ыялап аңгылаар болгай.

Бо саналдарны бодум хуумда нарын эвес, бөдүүн, билдингир, кижилер дораан угаап аптар деп бодап турар мен. Борта чамдык чылыш чок кижилер хөй чарыгдалдар үнөр деп бодаар чадавас. Маңаа согур көпеек-даа үнмөс.

БОДУМНУҢ БО БОДАЛДАРЫМНЫ, эгезинде-ле чугааладым, дыл эртемденнеринче, тыва дыл башкыларыңче угландырып турар мен.

Мээң бо чүүлүмү номчааш, хөй-хөй кижилер холдарын чаңгып, ынчаар бижип чаңчыга

берген бис дижирин билеп-ле тур мен. Маңаа чүгле хүнүн бодавайн, келир үени, келир салгакчыларны бодаар болза эки-дир ийин. Оон ыңай, чүү дээр ийик, «Чаңыл дээрге ийи дугаар аажы-дыр» деп, улуг орус шүлүкчү М.Ю.Лермонтов «Бистиң үениң маадыры» деп романында бижээн болгай. Чаңылды чүге үрөп, чаартып болбас чүвөл, ол дээрге, шынап-ла, ийиги чергениң херээ ышкажыл. Дорту-биле чугаалаар мен, бис бодуవుстуң төрөөн дылывыска хамаарыштыр кедергей-ле шүшпөң консерваторлар бис. Ындыг эвес чүве-дир ийин, дыл дээрге нацияның бажы, өзээ-дир, литература дээрге бүгү чонун дылының дээди хевирди-дир. Дыл чокта, кандыг-даа нация чок.

Кижилер санал көдүрөргө, хары-даа, каткы-даа чок болур чораан. Бо удаада балыктар болбаалынар, төрөөн, чараш, байлак тыва дылывысты камнап, кадагалап, хумагалал көзүгээлинер.

Россия Федерациязының сүлдөзінде эзирниң чаңгыс бажы эки, ийи бажы оон артык деп сугуйтуп турар болгай. Бир эвес бистер шуптувус каттыжып алыр болзувусса, чаңгыс баштан артык болгай бис.

Тыва дылывысты хүндүлөп, оон сайзыралыңа, хензиг-даа бол, үлүүвүстү кириээлинер деп силерни кыйгырып тур мен.

К.КУДАЖЫ,
Тыва Республиканың
Улустун чогаалчызы.

Назы четпестер

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИРИ – МААДЫРЛЫГ ЧОРУК ЭВЕС

Эрткен 2001 чылда республика девискээринге назы четпестер аразыңа 456 кем-херек үүлгедишкйннери бүрүткеттинген. Оларның иштинде өлүрүүшкүн – 12, кижилерге кемдээшкүн чедирер чоруктар – 38, күшпээшкүн – 18, үптээшкүн – 42, оор чорук – 174, 86 квартира оору, хулиган чорук – 44 болган.

Ол бүгү хоойлуга удур кем-херек үүлгедишкйннери кылган 706 назы четпес кижилерни шагдаа ажылдакчылар туткаш, кеземче херээни оттурган. Истелгеден илерээни болза 231 кижилер эзирик тургаш кем-херектерни үүлгеткен болуп турар. Ол кижилерниң аразында оон мурнунда кем-херек үүлгедип чораан кижилерниң саны – 83, бөлүгжөшп алгаш, кем-херек үүлгедишкйннерин 431 назы четпестер кылган.

Назы четпестер аразыңа тояар чоруктары болгаш кем-херек үүлгедишкйннерин бодурбазы-биле РФ-тиң Президентизи В.В.Путин РФ-тиң Чазааның социал-политика талазы-биле сайыды В.Н.Матвиенко-биле чугааны чоруткаш, нацияны кадыкшыдары-биле тускай доктаалды ажылдап кылырын чугаалаан болгай. Амдан эгелеп республика девискээринде хоорай, суурларда назы четпес оолдар, уругларның хостуг үезин чөп ажыглаары-биле ажылды бир дугаарында ада-иелер, башкылар, спортчулар чорудуп эгелээри

күзөңчиг.

Назы четпес кижилерниң кылган үүлгедиглери каржы-дерзин дээрзин ИХЯ-ның медээлери дыңнадып турар. Чижек кылдыр маңаа Улуг-Хем кожунунун Шагаан-Арыг хоорайның назы четпес чурттакчыларындан тургустунган «французтар» деп бөлүктүң үүлгедиглерин кирип болур. Олар албан-биле Кызыл хоорайга келгеш, квартиралар оорлар чорукка мергежээн. Ук бөлүктө кижилер бүрүзү тускай хүлээлгелиг, езулуг-ла детектив жанры-биле ажылдап турганнар. Ындыг-даа болза кандыг-даа чүвениң төңчүзү бар болгай, аяа долган «гастроляри» сөөлүг аян-чоруун квартира оорлап тургаш дооскан. Амгы үеде олар кеземче херээнге онааттыңган. База бир чижек. Чөөн-Хемчик кожунунун төвү Чадаана хоорайга боду ышкаш элээди оолдар, уруглар үптөп тургаш, туттурган «телепузиктерниң» үүлгедиглери база коргунчуг.

Телевидениениң салдары ийикпе, азы ниити чуртта тургустунуп кел чоруур «капитализмниң» салдарындан ниити культуразы куду ажы-төлүвүс өттүнүүшкүнден кем-херек үүлгедип, «маадырлыг чорук» кылып турар бис деп бодап чоруурун хомудавас аргажок. Кызыл кожунунун Каа-Хем сурунуга болган каржы-дерзин болуушкуну республиканың чурттакчы чону барык хөй кезин

дыңнаан. Назы четпес элээди оолдар боду ышкаш оолдун кышкы куртказын, бөргүн күш дөгөп тургаш, хунаап алгаш барган. Когараан оол дораан баргаш, адазынга чугаалаарга, ажыңган ада дораан машина мунуп алгаш, сүрүп чорааш, кем-херек үүлгедикчилериниң бирээзин тудуп алган. Ону ээн херим иштинге апаргаш, арны-бажынче, ээгилеринче тепкилеп, шашкылап, сылба шапкаш, ховуже откапкан. Мөге, шыраак улуг кижиге эттеткен оол союп чорааш, трассага үңгөп чедип келген. Душ бооп таварышкан чолаачы балыг-ышкын оолду эмчиже апар чорда, ол шыдашпайн өлгөн. Бо коргунчуг кем-херек үүлгедишкйннинге кым буруулугу? Назы четпес элээди оол бе? Азы угаан-медерел кирген ада бе? Бодап-даа көөрге, чаңгыс куртка, бөрт дээш кижилер амызынга чедери чаржынчыг болгаш коргунчуг-дур.

Кем-херек үүлгедишкйннерин колдуунда ада-ие хайгааралында турбайн турар школачы назылыг элээдилер кылып турар апарганын бо үеде ниитилелди дүвүредип турар. Келир үеде салгалывысты каржы-дөшкүн чоруктун аспаандан уштуп алыры ада-иениң, башкыларның, социал ажылдакчыларның болгаш ниитилелдиң хүлээлгези болур.

Игорь ДАМДАК.

ТӨӨРЕДИГГЕ АЛЫСПААЛЫҢАР

Тыва Республикада, ылаңгыя Кызыл хоорайда, христиан-эвангелисчи секталар дыка хөй апарган. Ол секталарны соңгаартан азы даштыкыдан тояп келген пастор кижилер удуртуп турар.

Элдеп чүве, ол секталарже хөй кезинде тыва кижилер барып турар. Оларның бажын соңгаартан азы даштыкыдан келген пасторлар төөредип, төрөл чонундан, төрөөн черинден, культуразындан хоора соп кааптарын оралдажып турар. Тыва чонун дыл-домаан, төөгүзүн, национал шажын-чүдүлгезин тооп көрбөйн, аңаа удур ажык суртаал чорудуп турда, канчап көрүп, дыңнап олулар бис?

Өскээртен келген билдинмес кижилер бистиң аныктарывысты, дуңмаларывысты өскээр кижизидип, төрөл чонун «аза-четкерлер» деп адаар кылдыр тендип, сеткил-сагыжының ханызында тыва дөзүн, национал онзагай чараш шынарын узуткап турда, келир үеде эки байдал турар бе ынчаш. Ие кижилер ажи-төлүңге эртем-билгиниң дээжиниң, угаан-медерел сайзыралының эң дээдин чедип алзын деп күзээр болгай. А христиан-эвангелисчи секталарда чүгле Иисус Христоска бүзүрзин, өске чүү-даа херекчок деп өөредип, бистиң төрөөн чүдүлгөвис сарыг шажыны «Сатананың» өөредии

деп нүгүлдеп, оон сайзыралыңа улуг шаптыкты таварыштырып турар. Кижилер төөредип, аас-биле кижилер бахтаар, куду көөр чорук дээрге-ле бичии-даа ажык чок чүүл ышкажыл.

Чонун чидип төнери оон дылының, культуразының, национал мөзү-шынанының, чагай чаңылдарының хоозуралындан эгелээр. Христиан-эвангелисчи секталарда тываларны чогуу-на национал онзагай талаларывысты уттуларыңа, олардан адырлып алырыңа өөредип турар. Бир эвес боттарынык национал культуравысты, чагай чаңылдарывысты каап, өске чонун культуразыңа кирер болзувусса, оларга куду көрдүрер, ийиги чергениң кижилери болганывыс ол.

Сарыг шажының өөрединде кижилер кандыг-даа амьтанга хора чедирбес, кижилер болгаш амьтан бүрүзүңге улуг, биче-даа бол, дуза чедирери, сагыш-сеткилдин, угаан-бодалды сайзырадып тургаш, улуг Кээргелди, Ынакшылды чедип ап, ону чырык чер кырыңа боттандыраары болур.

Ынчангаш, тыва чонум, кайы хамаанчок секталар барып, угаанывыс төөреттирбээлиңер. Өгбелеривис чүдүп тейлеп чорааны Ыдыктыг сарыг шажын төрөөн черивиске делгереп сайзыразың.

Андрей САРЫПЛАР.

Чогаалчы Михаил Дуюнгарның 50 харлаанынга

ШУПТУ БОДУ — ШҮЛҮКТЕРДЕ...

Шүлүкчүнүн муңгаралы — шүлүктерде
Шүлүкчүнүн өөрүшкүзү — шүлүктерде
Шүлүкчүнүн ыглаан үнү — шүлүктерде
Шүлүкчүнүн кылаң сөзү — шүлүктерде
Шүлүкчүнүн ынакшылы — шүлүктерде
Шүлүкчүнүн чуртталгазы — шүлүктерде
Шүлүкчүнүн будуш-чаңы — шүлүктерде
Шүлүкчүнүн күзел-соруу — шүлүктерде
Шүлүкчүнүн шупту боду — шүлүктерде

Чогаалчының бо шүлүүн номчуптарга-ла, поэзияга ооң хамаарылгазы тода көстүп келир. Проза чогаалындан аңгыда, хей-хей шүлүктөри ол бижээн. 1994 чылда бөлүк авторларның чыныгы номунга ооң шүлүктөри «Харда чечектер» деп ат-биле кирген.

Шүлүкчү чигине бодунга хамаарышкан бодалдарын илередип тура, бөлүк кижилерин, бөдүүн чоннуң сеткилин илереди бергилээр. М.Дуюнгарның шүлүктөринден ол хевирлиг чижекти ис чок чиде берген төрөөн сурунга тураскааткан (Акка) шүлүүндөн көрүп болур.

Айлар, чылдар

шуушса-шуушса,

Кажан шагда хөгжөөн суурдан
Ам бо хунде карак доктаар
Хана безин артпайн барган...

Хамааты лирикага доктаай кааптаалынар. Аңаа хамааржыр шүлүктөрүндө автор ырак черге төрөөн чуртун сагынган кижиниң сеткилин дамчытканы чаа тынышты берип турар.

...Балар, дуссат салгын-сырын
Бажым аартып, хөңүмгө дээр,
Чалгылардан балык хайган
Чайкаларның үнү муңгак...

(«Чааскаанзырал»)

База бир онзагай хөөнүү чогаалчының хамааты лирикасында национал чоргаарал сиңниккен шүлүктөри кирип турар. Ында тыва өг, ооң эдилелдери ажыплаттынган. Оларга чоргаарал-биле чергелештир ханы уян сеткил дыңналып турар.

Тыва өггө хиним дүжүп,

төрүттүнгөн,
Тыва кадай азырал каан оглу-дур мен...

(«Мөңгө өг»)

Ниитизи-биле М.Дуюнгарның хамааты лирикасы кончүг бодамчалыг, эмин эрттир бедик сорук көдүрүлүшкүн чок, бир-ле уян хөөн сиңниккен.

Чогаалчылар төрөөн черинге ынакшылын бойдуштуң чараш чурумалдарының дузазы-биле база илередир болгай. М.Дуюнгарның шүлүктөрүндө пейзаж

чурумалдарын оттуруп кээри сеткилдин илереттинген одуруулары хей. Чылдың үелеринге хамаарыштыр ап көрөөлиңер: час — чиик сеткил, ынакшыл, дилриштин; чай — хөгүт хөөн; күс — кударал; кыш — оожум, даамай чорук.

Көдээ черниң чурумалын бижип тура, чогаалчы эң-не арыг, чараш овор-хевирлерни тургузарын оралдажып, колдуу-ла хоорай черде амыдыралдын көрүш чок чурумалдары-биле деңней бижир чораан. Ындыг шүлүктөрни лириканың идиллия хевиринге хамаарыштырып болур. Амгы литературада идил-

лия мөңгөдө чараш бойдушту чурiaan, хаая таварылгаларда бужар-бачыттыг кизи амытанга удурланыштыр бойдус-биле кожа тайбың амыр-дыштыг амыдыралды чуруп көргүскен улуг эвес чогаал болур. Авторнун удурланыштырар органы ажылап, малчын аалды, көдээ черни, бойдушту ыштыг, бокут хоорай черге деңней көргүскен шүлүктөри эвээш эвес. Колдуу-ла автор эрткен үезинче хая көрнүп, чашкы шааның тайбың амыдыралында амгы чуртталгазын деңпей турар.

...А мен бодум авам, ачам
Авыралдыг чуртун каапкаш,
Хары, хажкы хоорайже
Канчал улчуп келгеним ол?
(«Чашкы шаамның шилги ады»)

М.Дуюнгарның ынакшыл лирикасы ооң шүлүк чогаалдарында улуг черни ээлеп турар. Чогаалчының ынакшыл лирикасы колдуунда-ла чарлышкынын саймааралы, чааскаанзыраан сеткил-биле долдунган: «Чаашкынап бүргөп алган», «Сеткилими билбейн барган частырың дээш», «Дилег», «Сөөлгү чагаа», «Хүрең, кыссыл, алдын чоостар...»

Ч.Чап Алексей Арапчорнун лириктиг шүлүктөрүн сайгарып тура мынча дээн: «Шүлүкчүлерниң салым-чаяны ындыг болур

чүве ыйнаан, олар, шынап-ла, аныак-чалы чылдарында ынакшылды ырлап-ырлап, адак сөөлүндө амыдыралдын эки-багын деңге көрүп, деңге үлежип келген «кады кырааныңче» зеп кээр. Бодум хуумда ону өг-бүлө лирикасы деп тодараттыр ийик мен. А.Арапчор ону «чуртталганың лирикасы» деп тодараткан».

Критиктин бо бодалыга катчып, М.Дуюнгарның лирикасында ындыг шүлүктөр барын медеглек каалы. Ынчалза-даа ону ынакшыл лирикасында шүүт аңгылавайн, иштинче кирип алыр болза эки хире, чүге дизе лирик кижиниң ынакшылының угланган объектизи колдуунда-ла кады чурттаан эжи болур болгай. Ол бодалын мынчалдыр илереткен.

Ынчалзажок каяа-даа бол

чораанында

Ырмам сынып, ундаравас

өлчейим бар.

Алтаныштар оруктарым эге

дөзү

Арыг чаагай сеткилинден

унген чүве...

(«Оруктарым — күзелдерим»)

М.Дуюнгарның лирикасы хей янзы-хевирлерлиг, хамааты лирикада чаа тынышты деткээн, өг-бүлө лирикасында сальышкынын кириген. Онзагай чүүл — одурут бүрүзүндө ханы кударал, уян сеткил чөлбип турар.

Надежда САТ,
ТКУ-нун филология факультетинин доозукчусу.

СПОРТ СПОРТ

ДЕТКИКЧИЗИ — ДЕПУТАТ

Бистиң Кызыл-Чыраа сумузунга Ада-чуртун Улуг дайынынның киржикчилеринге тураскааткан хүреш болгаш хол бөмбүүнге маргылдаа чылдың эртер.

Бо чылын база болуп эрткен. Суурууска үш эки турачы фронтучулар чурттап чорааннар. Олардан ам чаңгыс Күрседи Байырович Чооду арткан, 85 харлыг-даа болза, кадыкшылының байдалы чүгөөт, уругларының арасында чурттап орар.

Маргылдаавыс бо чылын кайы-даа чылдан онзагай эрткен. Күрүне Думазында депутавыс Ч.Ч.-Д. Ондар чаңгыс арткан эки турачыыска байыр чедирип, узун назынны назылаарын күзеп, улуг хевисти белекке бербишаан, сумууска болуп эртип турар хол бөмбүүнге маргылдаага: «Эң

эки халдакчы» деп эр, херэежен ийи киржикчиге база шаңналдарны чорудуп берген.

Ол шаңналдарга оолдар командазындан Дакуу Батый, а уруглардан Белекмаа Хөвөндөй төлептиг болганнар. Хол бөмбүүнге маргылдаага Эрзин, Тес-Хем кожууннардан ниитизи-биле 11 команда киришкен. Оолдар командазындан 1-ги черни О.Шынааның командазы алган, 2-ги черде — Ак-Эрктиң командазы. Уруглар арасында 1-ги черни Бай-Даг, 2-ги — черни Ак-Эрктиң командазы тус-тузунда алганнар.

Мөгелер хүрежинге 1-ги

черни Сүт-Хөлдүн төлээзи Алаш Сыдам-оол шүүлген. Ийиги черни Эрзинниң төлээзи Аяс Өнер алган. Үшкү черни сумунуң хоочун мөгези Василий Чазыр алган. Сумунуң чурттакчылары Күрүне Думазында депутат Ч.Ч.-Д. Ондарга база бо маргылдааны эки организастап эрттиргени дээш суму чагыргазының даргазы З.Лайдыпка, маргылдааның деткичилери Вадим Матпааргыга, Очур-оол Эрендейге, Вячеслав Дембирелге болгаш организацияларга өөрүп четтиргенин илередип тур.

Варвара ХЕРТЕК.

Ак-Эрис

СОНУРГАЛЫН ОТТУРУПКАН

Кожуунда бут бөмбүкчүлериниң ойнакчылары чылдан чылче немежил оорар. Кожуунуң чыныгы командазының капитаны Артур Адыг-оол аныак ойнакчыларны шилип ап, оларны деткип, сонургалын оттурупкан.

Бай-Тайганың бут бөмбүкчүлериниң командазы республика иштинге болуп эртип турар маргылдааларга каш удаа тилекчи болуп келгенер. Чээрби чыл бурунгаар Якутияга болган бүгүзвилелдин «Хем бөмбүк» маргылдаазына бай-тайгачылар Адыг-оол Артур, Мерген Серен-Чимит, Мюрзю Олимпий, Шораан Чымба, Орус Куулар онза шылга-

рааннар.

Кожуунда бут бөмбү сайзыралды ап, ооң командалары Кызыл-Дагда, Бай-Талда, Кара-Хөлде, Шуйда, Хемчик болгаш Эр-Хавак суурларда немежил турарлар. Бай-тайгачыларның кол сорулгазы — бо көрүштүг, чараш спорттуң бир хевирин аныктар ортузунга непередип, орта өөреникчилери хаара тудуп, кожуунуң шыырак командазын тургузары.

Мындаа чаа болуп эрткен соңгулдалар мурнунда бут бөмбүүнүң маргылдаазына командалар идепкейлиг киришкен. Аныак спортчу, уругларның

спорт школазында тренер, кикбоксингге болгаш бокска республика чемпиону Алик Адыг-оол көрүкчүлерниң «Эң эки халдакчы» деп үнелелин чедип алган. Команданың капитаны Артур Адыг-оол дунмазын бут бөмбүү ойнаарына бичизинден тура өөредип турганының түннели ол.

Кожуунуң бут бөмбүкчүлери кожазында Барын-Хемчик кожуунуң «Хемчик» аттыг бут бөмбүкчүлериниң командазы-биле сырый харылзаалыг, удурдедир аалдажып, арга-дуржулгазын солчуп турарлар.

Чимис АДЫГ-ООЛ.

Эптиг коллективке

Бистиң республиканың пенсия фондузунуң Эрзин кожуунда салбырында хей кезинде аныктар ажылдап турар. Оларның чижээнге Регина Бадыйрааны, Сайлык Хөлчүк-оолду, Аяна Артааевнаны хамаарыштырып болур. Олар янзы-бүрү айтырыларлыг келген улустарга чедимчелиг тайылбырны берип, тускай стендильдерни дерээн. Пенсия үлөлгезин 2000 чылдың ийиги чартыгында эзелеп салбырның ажылдакчылары боттары үлеп, сумуларга, совхозтарга, эмнегедө чыдар аарыг кижилерге бирги ээлчегде чедирип турарына пенсия алыкчы-

лары өөрүп турар. Бо бүгү ажылды пенсия фондузунуң салбыр даргазы Лориса Дүкчеевна Дүгер билдилип удуртуп турарын медеглевес аргажок. Ол ук ажылда 1987 чылдан бээр ажылдап турар болгаш ажылдың уг-шиин кончук эки билер.

Амгы үеде пенсияга хамаарыштыр чаа хоойлуларны хүлээп алганы-биле эде санаашкынар болгаш чон ортузунда тайылбыр ажылы чоруп турар. Эптиг бо коллективке чедишкinnerни күзедим.

Чечекмаа САДИ.

Мөрен совхоз.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң коллективи эртем библиотеказының эргелекчизи Монгуш Зоя Мытпылаевнага ооң өөнүң ээзи
Василий Дапаевич МОНГУШУН
хенертен мөчээни-биле дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызы «Зов» деп чогаадыкчы лабораторияның ажылдакчызы
Айдыс Май-оолович МОНГУШУН
үр эвес аарааш, хенертен мөчээни-биле ооң өөнүң ишти Чечек Кызыл-ооловна Сарыг-Хаага, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Эрзин кожуунуң Мөрен школазының тыва дыл, чогаал башкызы
Анзор Лалидаевич ДАМДЫННЫН
озал-ондакка таварышкаш чалы назынындан чарылганы-биле ооң өг-бүлезинге, ада-иезинге, дөргүл-төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур бис.
Мөрен школазының коллективи.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К.Сат,
Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек,
Т.Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөрөдөгө килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, улуттук болгаш медеэлер килдизтери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүңге өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6531.
Чагың 36.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганын чорудулганын контроль болгаш бүртүкелниң Тыва девискээр эргелелиге бүртүктеттинген. Бүртүктетирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитетиниң типографиязына парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлааттынган материалдарны авторларының бодаллары редакцияның туружу-биле дуушпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.